

ORMOS ISTVÁN

**ADALÉKOK A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET ARAB
FORRÁSAINAK KUTATÁSÁHOZ**

TÜZETES VISZONTVÁLASZ ZIMONYI ISTVÁNNAK

Budapest

2010

A szerző kiadása
© Ormos István

A KÖZELMÚLTBAN két írásban is foglalkoztam Zimonyi Istvánnak a magyar őstörténet arab forrásaival kapcsolatos könyvével, amely a 9–10. század fordulóján működött Ibn Rusztának a magyarokról szóló híradását teszi tüzetes elemzés tárgyává.¹ Az első írásom kapcsán Róna-Tas András tett néhány rövid megjegyzést,² majd Zimonyi jelentkezett *Válaszával*.³ Az utóbbira röviden reagálok a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain. Minthogy azonban a szerkesztőség már mindenképpen le akarta zárni ennek a kérdésnek a tárgyalását, csak néhány rövid megjegyzés megjelentetését tette számomra lehetővé.⁴ Zimonyi *Válasza* több fontos kérdést érint, amelyeknek a tisztázása elengedhetetlen a kutatás további előrehaladása szempontjából. Zimonyi – megalapozatlanul – több vádat is megfogalmaz velem szemben, illetve bizonyos területeken tévedéseket, illetőleg tájékozatlanságot vet szememre, s mindezt nem hagyhatom szó nélkül. Azt is fontosnak tartom, hogy a magyar őstörténet kutatási eredményei iránt érdeklődő olvasók, kutatók kellőképpen tájékozódhassanak ezen a számos nehézséggel bíró területen. Ezért döntöttem úgy, hogy részletesen foglalkozom a Zimonyi *Válaszában* érintett kérdésekkel. Tudom, írásom nehéz olvasmány, ámde ez a vizsgált terület természetéből adódik. Lényegesnek tartom, hogy ezek az adatok hozzáférhetőek legyenek minden érdeklődő számára, mindenekelőtt pedig azok számára, akik majd továbbviszik a kutatásnak ezt a vonalát.

Meg kell vallanom, Zimonyi ellenvetései és kritikái nem győztek meg. Félreértések és tévedések mellett írása több durva csúsztatást is tartalmaz. Az utóbbiak kapcsán fölmerül a kérdés az emberben: vajon kiknek ír Zimonyi? Ugyanis azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha nem számolna azzal, hogy valaki egyáltalán el is olvassa műveit az én írásaimmal egyetemben. Csúsztatásai ugyanis helyenként oly mértékben durvák, hogy egy figyelmes olvasót egy pillanatig sem tud velük félrevezetni.

¹ Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118 (2005). 733–781. o.; *Uő*: Kiégszítések „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei” című írásomhoz. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122 (2009). 1129–1157. o. A kérdéses mű: Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete. (*Magyar Őstörténelmi Könyvtár*, 22. *A Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történelmi Tanszékének kiadványai*. A sorozatot szerkeszti Zimonyi István.). Budapest, Balassi Kiadó. 2005.

² Róna-Tas András: Észrevételek Ormos István „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma” című írásához. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119 (2006). 120. o.

³ Zimonyi István: Hamzától a magyar kultúra káros befolyásolásáig. Válasz Ormos István recenziójára. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123 (2010). 329–337. o.

⁴ Ormos István: Rövid viszontválasz Zimonyi Istvánnak. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 699–700. o.

Érthetetlen számomra, miért írja Zimonyi: „így is mintegy hét évbe került a *német-nyelvű* Kmoskó-hagyaték feldolgozása és a kommentárok kiegészítése.”⁵ Van ugyan benne egy kisebb német-nyelvű rész, ámde Kmoskó hagyatéka alapvetően magyar nyelven íródott.

Zimonyi azt írja, nagydoktori disszertációját 2005 április elején azzal adtam vissza, hogy ebben a témában nincs kompetenciám. Zimonyi csúsztat, mert ugyan valóban kompetenciahiányra hivatkoztam, ámde nem csak úgy általánosságban. Az MTA Doktori Bizottságának írott levelemben csakúgy, mint a személyesen hozzá intézett e-mailemben ezt a kijelentést kvalifikáltam, azaz megírtam, hogy pontosan mit értek ezen: „A disszertáció ugyanis nagymértékben multidiszciplináris, tematikája számos különböző szakterületre terjed ki – Kelet-Európa valamint Közép- és Belső-Ázsia történelme, arabisztika, iranisztika, turkológia, bizantinológia, stb., stb. –, és ezeknek *egy részében* én egész egyszerűen nem rendelkezem megfelelő ismeretekkel. Ilymódon kénytelen voltam levonni azt a következtetést, hogy a disszertáció *egészéről* nem tudok felelősséggel véleményt nyilvánítani.”⁶ Az *arabisztika* terén, ami ebben a disszertációban döntő jelentőséggel bír, teljesen kompetensnek tekintem magam, és ennek megfelelően korábban megjelentetett két írásomban is alapvetően arabisztikai kérdésekkel foglalkozom. Az igazság az, hogy a disszertációt elolvasván számomra teljesen váratlanul azzal szembesültem, hogy egy kategorikusan elutasító opponensi véleményt kellene megírnom. Ettől azonban visszariadtam. Így az említett indokkal visszaadtam a disszertációt, minthogy nem volt időm alaposan meghányi-vetni a kérdést, mert több hónapra külföldre, Kairóba utaztam, és nem akartam föltartani a nagydoktori eljárást. Később azután már nyugodtan átgondolva a dolgokat megváltoztattam a véleményemet. Arra a következtetésre jutottam, hogy rosszul döntöttem: a tudomány előrehaladása igenis megköveteli, hogy az ember adott esetben egy teljesen negatív véleményt is megírjon. Am ez ekkor már lezárt ügy volt. Midőn azonban három hónap múltán hazatértem, megdöbbenéssel tudtam meg, hogy a mű időközben bármiféle változtatás nélkül nyomtatásban is napvilágot látott. Ekkor már semmiféle akadálya nem volt, hogy a tudományos közösség okulására nyomtatásban közreadjam véleményemet egy nyomtatásban megjelent műről. Nem volt kétségem, hogy ezzel vitát gerjesztek: ám úgy vélem, minden vita a tudomány előrehaladását szolgálja. Aki publikál, kiteszi magát annak, hogy írásaival kapcsolatban ellenvélemények is megfogalmazódnak, amelyekre azután módjában áll reagálnia. Így születnek a tudományos viták, amelyek során a végső döntést a vita anyagát alaposan áttanulmányozó olvasók, illetőleg a kutatók későbbi generációi hozzák majd meg.

Az indokom természetesen megfelelt a valóságnak. Az persze már más kérdés, hogy Magyarországon nincs olyan szakember – Zimonyit is beleértve –, aki a disszertáció által felölelt *valamennyi* területen kompetens volna.

⁵ Zimonyi: Hamzától..., 330. o. (Kiemelés tőlem – O.I.).

⁶ E-mail Zimonyi Istvánnak 2005. április 3-án. (A kiemelések utólagosak. – O.I.).

A recenziók

Göckenjannal közösen írott művével kapcsolatban megfogalmazott kritikámat cáfolandó, Zimonyi hivatkozik a műről külföldön megjelent elismerő recenziókra „az orientalisztika és steppetörténet mérvadó szakfolyóirataiban, amelyek tartalmazznak ugyan kritikai megjegyzéseket, de többségében munkánk úttörő jelentőségét hangsúlyozzák. Úgy vélem, e kritikák felmentenek a további magyarázatok alól.”⁷ A felsorolt öt recenzióból négyet sikerült áttanulmányoznom, viszont rábukkantam egy Zimonyi által nem említett recenzióra is.⁸ Ezek kétségtelenül igen pozitív hangnemben szólnak a műről. Ugyanakkor részletkérdések megtárgyalásába nem bocsátkoznak, hanem általánosságban, vázlatosan ismertetik a mű tartalmát. Márpedig ennél a műnél a problémák akkor jelentkeznek, ha az ember utánanézés benne egy konkrét kérdésnek. Mikor először kézbe vettem és átlapoztam, rám is nagyon jó benyomást tett ez a mű. A véleményem akkor változott meg, amikor használni kezdtem, midőn felvilágosítást próbáltam nyerni konkrét kérdésekben, márpedig ez a mű elsősorban ezt a célt szolgálja. Úgyhogy véleményemet továbbra is fenntartom, a recenzensek megnyilatkozásai ugyanis más síkon mozognak, mint az én kritikai megjegyzéseim, tehát egyáltalán nem érvénytelenítik őket. Ugyanígy alapvetően ismertetéseknek tekinthetők a Zimonyi művének német fordításáról megjelent recenziók is, amelyek részletkérdéseket szintén alig érintenek.

Sarkel és a kazárok

Felrótam Zimonyinak, hogy művében mindenféle forrásmegjelölés nélkül közöl egy nagyon szép térképet a kazár birodalomról, ámde elfelejti megemlíteni, hogy ezt nem ő maga tervezte, hanem egyszerűen lemásolta Artamonov ismert művéből. Zimonyi ezt visszautasítja. Érdemes alaposan szemügyre vennünk Zimonyi cáfolatát. Ebből ugyanis kiderül, hogy igenis csalárd, körmönfont és kifejezetten rosszhiszemű módon próbálja félrevezetni olvasóit. Én ugyanis, midőn fölrottam neki a térkép eltulajdonítását, ezt írtam: „A 2005. évi Dzsajháni-monográfiájában szereplő ‚Kazária a 10. században József király levele nyomán’ című elegáns térképpel kapcsolatban Zimonyi elmulasztja megemlíteni, hogy Artamonov kazár történetéből emelte át munkájába.”⁹ Tehát én azt vettem szemére, hogy nem említi a térkép „átemelését.” Ő azonban finom csúsztatással már mást tulajdonít nekem, azt ugyanis, hogy szerintem ő nem hivatkozik erre a térképre: „Ormos szerint Artamonov [*sic*] térképét emeltem át a könyvembe, elmulasztva a rá való hivatkozást. Bizonyára elkerülte Ormos figyelmét, hogy a könyvem 145. oldalán hivatkozom a térképre, tehát nem áll, hogy Artamonov [*sic*] térképét eltulajdonítottam volna.”¹⁰ Nos, nem került el figyelmemet Zimonyi utalása,

⁷ Zimonyi: Hamzától..., 330–331. o. A recenziók bibliográfiai adatai a 331. oldalon álló 9. sz. jegyzetben állnak.

⁸ Elolvastam Peter B. Golden, Clemens P. Sidorko, Meinolf Arens és Ulrich Rebstock recenzióját. A Zimonyi által nem említett recenziót Dittmar Schorkowitz jelentette meg: *Central Asiatic Journal* 48 (2004). 137–141. o.

⁹ Ormos: A magyar őstörténet..., 763. o.

¹⁰ Zimonyi: Hamzától..., 336. o.

ámde ő nem arra utal, amit én hiányolok. Az ugyanis egy egyszerű, jegyzetbéli hivatkozás *egy térképre* Artamonov művének adott oldalán, amiből azonban egyáltalán nem derül ki az olvasó számára, hogy a hivatkozott térkép bárminemű kapcsolatban állna a Zimonyi művében mindenfajta forrásmegjelölés nélkül, illusztrációként közölt térképpel. A tudományos irodalomban alapvető szabály, hogy minden illusztráció esetében a képaláírásban kell megadni az adott illusztráció forrását. Ott pedig nem szerepel ilyen jellegű utalás. Ebből minden olvasó arra fog következtetni, hogy ez a szerzőnek, azaz Zimonyinak az alkotása. Az, hogy ez nem így van, csak akkor derül ki, ha az ember Artamonov művét forgatva rábukkan erre a térképre, amiként ez velem is történt. Egyértelműen megállapíthatjuk tehát, hogy Zimonyi cáfolata minden alapot nélkülöz: igenis eltulajdonította ezt a szép térképet. Ráadásul durva csúsztatást tartalmazó cáfolatával csúfos gúnyt űz olvasóiból és arcpirítóan semmibe veszi a tudományos élet, a tudományos közlés legelemibb szabályait. Talán azért merte mindezt megtenni, mert Artamonov művének ez az említett térképet is tartalmazó második kiadása (2002) egyetlenegy fontosabb magyar nyilvános könyvtárban sincs meg, s úgy vélhette, senki sem fogja észrevenni a lopást?¹¹

A neves orosz régésszel és történésszel kapcsolatban *Válaszában* Zimonyi mind a kétszer a hibás *Artamanov* alakot használja a helyes *Artamonov* helyett, ami meglehetősen rossz benyomást kelt az olvasóban.

A Sarkellel kapcsolatos kérdéskör keretén belül Zimonyi szememre veti, hogy a „szöveghamisítás legdurvább eszközeitől sem riadok” vissza, midőn ezt írom: „Ibn Ruszta a következőket írja: „a kazárok a Don mentén fekvő Sarkel váránál körül-sáncolták-körülárkolták magukat a magyaroktól és más népektől való védekezésül,”” jóllehet Ibn Ruszta szövegében nem szerepel a Donra és Sarkel várára való utalás.¹² Nos, Zimonyi nem pontosan idéz engem. Nálam ugyanis az áll, hogy „Ibn Ruszta szövegének egyik híres helyén *arról ír*, hogy a kazárok a Don mentén fekvő Sarkel váránál körül-sáncolták-körülárkolták magukat a magyaroktól és más népektől való védekezésül.”¹³ Tehát én itt nem szó szerint idézem Ibn Rusztát, hanem interpretálok. Ilyen fajta interpretációval, rövidítéssel egyébként rendszeresen élünk tudományos írásokban is. Zimonyi elveit követve egyébként őt magát is meg kellene vádolnunk, hogy a „szöveghamisítás legdurvább eszközeitől sem riad vissza,” midőn például így ír: „A magyarok és a kazárok viszonyát illetően Bíborbanszületett Konstantin munkájának, a *D[e] A[ministrando] I[mperio]-nak* a 38. fejezete ad fontos információkat.”¹⁴ Hiszen a császár ott egy szóval sem említi a *magyarokat*, hanem *türkökről* (οι Τουρκοι) ír!¹⁵ Az persze már más kérdés, hogy az általánosan elfogadott nézet szerint itt valóban a magyarokról van szó. És – hacsak nem akarna „a legdurvább szöveghamisítás eszközeivel” élni – úgy tűnik, hasonló módon soha senki sem fogalmazhatna úgy Zimonyi szerint, hogy példának okáért Bíborbanszületett Konstantin mikor mit írt és hogyan

¹¹ A MOKKA (Magyar Országos Közös Katalógus) adatbázisa szerint.

¹² *Zimonyi: Hamzától...*, 335. o.

¹³ *Ormos: A magyar őstörténet...*, 772. o. (Kiemelés most itt tőlem. – O.I.)

¹⁴ *Zimonyi: Muszlim források...*, 105. o.

¹⁵ Ld. *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio*. (Kiad. *Moravcsik Gyula*, ford. *R[omilly] J[ames] H[eald] Jenkins*). Új, átdolg. kiad. Washington, 1967. 171–179. o. [38–40. fejezet].

vélekedett a *magyarokról*, hiszen valójában ő mindig *türkökről* ír, hanem mindig úgy kellene fogalmazni, hogy az éppen említett helyen türkökről van szó, akik az általános elfogadott vélemény szerint ott azonosak a magyarokkal. S példának okáért azt sem lehetne leírni, hogy Ibn Hajján beszámol a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról, hiszen valójában az illusztris szerző szövegében is *türkők* szerepelnek. Hasonló eseteket – Zimonyinál is – szinte a végtelenségig lehetne sorolni.

Természetesen abból indultam ki, hogy olvasóim jól ismerik Ibn Ruszta nyúlfarknyi szövegét. Zimonyi egész művének, valamint két írásomnak is ez a tárgya, tehát mind ezeket az írásokat nyilvánvalóan csakis olyan olvasók fogják tanulmányozni, akik otthonosan mozognak Ibn Ruszta rövid szövegében, hisz ezek az írások máskülönben nem érthetők és nem is követhetők. Ezért nem tartottam szükségesnek, hogy a következő körülményes, noha kétségtelenül pontosabb megfogalmazást használjam: „Ibn Ruszta szövege szerint a kazárok körülsáncolták-körülárkolták magukat a magyarok és más népek elleni védekezésül, és ezt a híradást a tudományos közvélekedés a Don mentén fekvő Sarkel várának felépítésére vonatkoztatja.” A tudományos közvélekedés elfogadja ezt a vonatkoztatást, ezt az azonosítást. Ennek kapcsán Zimonyi István elítélőleg a mindennapi szóhasználatban többnyire pejoratív „dogma” szót használja, szerintem indokolatlanul, hiszen ez az azonosítás teljesen meggyőző, kézenfekvő, illetve ennél jobb megoldással még senki sem állt elő – Zimonyi teljesen légbőlkapott toposz-értelmezését nyugodtan elfeledhetjük. Magam is úgy gondolom tehát, hogy ezt az azonosítást mindaddig el kell fogadnunk, amíg elő nem kerül olyan új adat, amely arra kényszerít bennünket, hogy korábbi nézeteinket újraértékeljük és megváltoztassuk. Egyébként számolva Ibn Ruszta szövegének alapos ismeretével, józan ésszel aligha remélhettem volna akár egy pillanatig is – ha egyáltalán ez állott volna szándékomban –, hogy bárkit is képes lennék félrevezetni! Továbbá két írásomban magam is hosszan foglalkozom ezzel a kérdéskörrel, így végső soron még az én írásaimból is kiderül, hogy mi áll erről a kérdéstről Ibn Ruszta szövegében.¹⁶

A teljesség kedvéért hozzá kell tennem, hogy tudomásom szerint a Don alsó folyásánál főleg Artamonov által feltárt, majd a Cimljanszki víztároló által elárasztott lelőhelyen folytatott ásatások során sem került elő olyan írásos anyag, amely minden kétséget kizáróan, egyértelműen bizonyítaná, hogy ez a lelőhely azonos Sarkellal. Ennek ellenére a tudományos közvélekedés egyetért abban, hogy Artamonov valóban Sarkel maradványait tárta föl.

A félreértések elkerülése végett le kell szögeznünk: Zimonyinak természetesen jogában áll kétségbe vonnia, hogy Ibn Ruszta adott helye valóban Sarkel felépítésére vonatkozna, minthogy Ibn Ruszta sem a Dont, sem Sarkelt név szerint valóban nem említi ezen a helyen. Ám ebben az esetben elő kellene állnia egy ennél kézenfekvőbb megoldással. Márpedig ennek nyomát sem látom: a teljesen megalapozatlan és abszurd toposz-elmélet természetesen szóba sem jöhet. Ugyanez a helyzet az Artamonov által a Don alsó folyásánál feltárt régészeti lelőhellyel: természetesen lehet azt mondani, hogy az nem Sarkel, akkor viszont valamilyen azonosítási javaslatot kellene tenni arra vonatkozóan, hogy mi is ez a lelőhely. Ha ugyanis az nem Sarkel, akkor hol volt, hol

¹⁶ *Ormos*: A magyar őstörténet..., 772–774. o.; *Uő*: Kiegészítések..., 1151–1154. o.

lehetett ez a fontos erőd? Én legalábbis nem találtam egyetlenegy olyan megoldási javaslatot sem a szakirodalomban, amely ennél kézenfekvőbb volna. Azt aligha tartjuk a kutatást előrevivő megoldásnak, hogy Zimonyival egyetértésben deklaráljuk: nem tudjuk, Ibn Ruszta valójában mire utalt ezen a helyen, de legjobb esetben is csak azt föltételezhetjük, hogy midőn leírta, hogy a kazárok körülárkolták-körülsáncolták magukat a magyarok és más népek elleni védekezésül, valójában Mohamed prófétára gondolt, aki egy árok létesítésével védte meg sikeresen Medina városát a mekkaiak támadásától 627-ben. Továbbá azt sem tudjuk, hol feküdt Sarkel, azt meg azután végképp nem is sejtjük, hogy Artamonov mit tárt fel a Don alsó folyásánál.

Zimonyi felrója nekem: „Ormos hosszasan bizonygatja azt a közismert dolgot, hogy Sarkel körül árokrendszer és sáncok is voltak.” Nos, valóban hosszán foglalkozom ezzel a kérdéssel, ámde erre azért volt szükség, mert ennek az ismerete nem tükröződik Zimonyi műveiben. Érveléseiben sohasem említi, márpedig ezt mindenképp meg kellett volna tennie, még akkor is, ha nem fogadja el, hogy Ibn Ruszta adott szöveghelye Sarkel felépítésére utal. Ha ez ismert lett volna előtte, nyilvánvalóan nem tette volna egy korábbi művében a következő kijelentést: „Az tehát, hogy a kazárok valamiféle árokrendszerrel különítsék el magukat a steppén, fel sem merülhet. Ez a passzus tehát Sarkel felépítéséhez nem köthető, így automatikusan elesik az a feltételezés, hogy Sarkelt a magyarok ellen építették fel.”¹⁷ És hát akkor nem lett volna szükség a légbőlkapott, teljesen abszurd toposz-elméletre sem. Ezt a kérdéskört disszertációjában, illetve nyomtatásban megjelent művében sem tisztázta.

Az Ibn Ruszta szövegében található, általában Sarkelre vonatkoztatott híradás megbízhatósága és jelentősége egyébként független attól, hogy az az eredeti, Dzsajháninak tulajdonítható szöveghez tartozik-e, vagy pedig későbbi betoldás valójában.

A szlávok királya által beszédett ruhaadó

Ibn Rusztának ezzel a kérdéssel kapcsolatos passzusa kapcsán felrótam Zimonyinak, hogy hibásan fordította le a kétségtelenül problematikus arab szöveget, valamint megadtam a szerintem helyes fordítást.¹⁸ Javaslatomat kategorikusan elutasító *Válaszából* azt a következtetést vontam le, hogy nem értette meg a mondandómat, ugyanis teljesen tévesen idézi érvelésemet, és szemmel láthatólag nem érti azt sem, mi a bajom ezzel a mondattal, azaz miért és hogyan próbáltam értelmezni.¹⁹

Nos, a következőről van szó. Ibn Rusztának a szlávokról szóló fejezetében szerepel egy passzus, amely szószerinti magyar fordításban így szól: „Királyuk minden évben adót szed tőlük. Ha valakinek leánya van, akkor annak a ruhái közül elvesz egy jobb-fajta ruhát évente egyszer, ha pedig fia van, akkor annak a ruhái közül elvesz egy jobb-

¹⁷ Zimonyi: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források..., 57. o. Vö. Ormos: A magyar őstörténet..., 772–774. o.

¹⁸ Ormos: A magyar őstörténet..., 748. o.

¹⁹ Zimonyi: Hamzától..., 332–333. o.

fajta ruhát évente egy másik alkalommal, ha pedig nincsen se fia, se leánya, akkor akkor felesége vagy ágyasa ruhái közül vesz el egy jobbfajta ruhát.”²⁰

Jóllehet a *hil'a* arab szó eredetileg bármilyen „ruhát” jelenthet, amit az ember *levet* – ebből a gyökből származik ugyanis ez a szó –, ámde gyakran használatos, különösen középkori arab szövegekben speciálisan „díszruha,” sőt „ajándék,” „a javak jobbik része” jelentésben is. Nemritkán olyan „díszruhát,” illetve általában „ajándékot” jelöl, amit egy uralkodó, illetve feljebbvaló ajándékoz közvetlen alárendeltjeinek. Innen magyarázható, hogy az *aszhab al-hila* [*aṣḥāb al-ḥila*] („a díszruhák tulajdonosai” > „a díszruhások”) terminus jelentése: „uralkodói kíséret.”²¹ Az a szokás, hogy az uralkodó a legkülönbözőbb alkalmakkor díszruhákat ajándékoz a különböző rangú alattvalóinak, köztük az állam magasrangú tisztségviselőinek, jól ismert gyakorlat volt például az egyiptomi mamlúk szultánátusban (1250–1517) is. Ilyen ajándékozásra sor kerülhetett azzal a céllal, hogy az uralkodó beiktasson vagy megerősítsen valakit valamilyen hivatalban, elismerés gyanánt kitüntessen valakit valamely cselekedetért, vagy akár kibéküljön valakivel, illetve bocsánatban részesítse valamely alattvalóját. Az is ismeretes például, hogy Kairó talán legszebb építményének, a Szultán Haszan mecsetnek az ünnepélyes felavatásakor (1360/1361) az uralkodó mintegy 500 díszruhát (*hilaa*) ajándékozott a építésben résztvevő főépítésznek, a felügyelőknak, a mesterembereknek, az építőmunkásoknak, a márványműveseknek, az ácsoknak, fémműveseknek, kovácsoknak és másoknak. A megajándékozottak ezeket a díszruhákat ünnepélyes alkalmakkor viselték. A középkorban a szöveteket önmagukban is státusszimbólumnak tekintették és előszeretettel alkalmazott befektetési formát képeztek Európában csakúgy, mint az iszlám világban. Ezek lehettek többek között például nyers szövetanyagok, ruhák, szőnyegek és sátrak.²²

Ami a szlávok királyát illeti, joggal föltételezhetjük, hogy nem alattvalóinak legrosszabb állapotú ruháira tartott igényt, hanem a legjobbakra, amelyeket azután ő maga közvetlen környezetének ajándékozhat, ezért azután a „jobbfajta ruha” értelmezést választottam.²³

Ez a mondat első látásra semmi nehézséget nem jelent és az ember könnyedén átsiklik fölötte, ámde ha némileg alaposabban szemügyre vesszük, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy problematikus az arab szövegben szereplő *marra uhrá* avagy *marratan*

²⁰ *Ibn Rosteh: Kitáb al-a'lák an-nafisa VII.* (Kiad. *M[ichael] J[an] de Goeje*). (Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII). Leiden, 1892. 145. o. (Saját fordításom. – O.I.).

²¹ *Edward William Lane: An Arabic-English lexicon.* [London, 1863-1893, utánnomás] Bejrút 1980. 791. o., 1. hasáb; *Albert Kazimirski de Biberstein: Dictionnaire arabe-français.* [Párizs, 1860. utánnomás] Bejrut, é.n. [1980k.] 617. o. *Werner Diem, Hans-Peter Radenberg: A dictionary of the Arabic material of S. D. Goitein's A Mediterranean society.* Wiesbaden, 1994. 59. o.; *Joshua Blau: A dictionary of mediaeval Judaeo-Arabic texts.* Jeruzsálem, 2006. 192. o.

²² *Doris Behrens-Abouseif: Cairo of the Mamluks. A history of the architecture and its culture.* Kairó, 2007. 28–29, 36, 48. o.; *Abdallah Kahil: The Sultan Ḥasan complex in Cairo 1357–1364. A case study in the formation of Mamluk style.* (*Beiruter Texte und Studien*, 98). Bejrút, Würzburg, 2008. 31–32, 171. o.

²³ Ezt a szóhasználatot alkalmazza egyébként fordításában Marquart, Martinez és Wiet is, s részletebben foglalkozik ezzel a kérdéssel kommentárjában Lewicki is.

uhrá „egy másik alkalommal,” „még egy alkalommal,” „megint” kifejezés jelentése: vajon mire gondol itt pontosan a szerző? Én kizárólag a szöveg alapján próbáltam választ kapni erre a kérdésre és abból indultam ki, hogy az „egy másik alkalommal” kifejezés jelentéstartalmánál fogva föltételezi egy korábbi „az első alkalommal,” „először” kifejezés előfordulását is fiúgyermek esetében, valamint annak leírását is, hogy akkor mi történik, ámde ezt szövegünkben hiába keressük. Arra a következtetésre jutottam tehát, hogy ez az információ valamilyen okból kimaradt. Ennek lehetett például az az oka, hogy szerzőnk nem tudott pontosan fogalmazni, nem tudta szabatosan visszaadni a gondolatait. Az is könnyen lehetséges, hogy ezt a mondatot eredetileg egy elbeszélő *szóban* diktálta le valakinek, vagy pedig akár az egész leírás valamely eredetileg szóban előadott beszámolóra megy vissza. Általánosan ismert tény, hogy szóbeli megnyilatkozásaiban az ember sohasem fogalmaz olyan szabatosan, amiképpen ezt írásban teszi. Egy szóban előadott szöveg mindig számos logikai törést, egyeztetésekben való szabálytalanságot stb. tartalmaz. Megpróbáltam tehát kitalálni, vajon mire gondolhatott a szerző ezen a helyen. (A szövegkritikában ezt a módszert *divinációnak* nevezik.) Arra a következtetésre jutottam, hogy a szerző gondolkodásában, amiképpen az oly gyakran megesik, előreszaladt, és kihagyta azt, hogy „az egyik alkalommal” a fiúk esetében ugyanaz történik, mint a lányoknál, azaz a király elvesz egy jobbfejta ruhát a ruháik közül. Majd az eltérésnél folytatta, azaz hogy ezt követően fiúk esetében „egy másik alkalommal” is elvesz azután egy jobbfejta ruhát a ruháik közül. Azaz ily módon fiúk esetében összesen két alkalommal vesz el egy-egy ruhát. Miután erre a következtetésre jutottam, megpróbáltam megérteni, mi indokolhat egy ilyen rendelkezést, mi állhat a háttérben. És *pusztán lehetőségként* fölvettem néhány szempontot, ami esetleg szerepet játszhatott egy ilyen intézkedés bevezetésében. Azt nem vizsgáltam, hogy van-e erre történeti bizonyíték; én a szöveg önmagában való értelmezésére törekedtem. Teljesen egyértelműen fogalmaztam, midőn feltételes módot használtam az indokolás esetében. Sajnos Zimonyi mégis félreértette mondanómat. Ráadásul az érvelésébe hamarosan bevonta az iszlám örökösödési törvényeit is. Meg kell vallanom, nekem ez egyáltalán nem jutott eszembe és teljesen fölöslegesnek, sőt félrevezetőnek tartom, minthogy a szövegünkben említett szlávoknak semmi közük sem volt az iszlámhoz. Továbbá Zimonyi teljesen elhibázottan érvel, midőn így ír: „Ormos fordításának helyessége a *marra uhra* ‚még egyszer, újra, ismét’ kifejezésen áll vagy bukik. Ennek jelentése lehet ‚kétszer,’ ha kellőképpen alá lehet támasztani azt a feltevést, hogy a a fiú után kétszer annyi adót kell fizetni.”²⁴ Kijelenthetjük, hogy Zimonyi állításával szemben ez az arab kifejezés soha semmilyen körülmények között nem szerepelhet „kétszer” jelentésben. Ez azonban nem kifejezetten arabisztikai, hanem általános jelentéstani kérdés: az általam ismert valamennyi nyelvre áll, hogy az „egy másik alkalommal,” „másszor” jelentéssel bíró szerkezetek (*another time, ein anderes Mal, une autre fois, drugoj raz*) egészen egyszerűen azt jelentik, ami a jelentésük, és sohasem állhatnak „kétszer” jelentésben: ez a kifejezés mindig *egyszeri* eseményre vonatkozik, ami ugyanakkor oppozícióban áll egy korábbi eseménnyel, amelyre az „egyik alkalom” kifejezés utal. Így végül is mindig két eseményről van szó, ámde nem azért, mert a *marra^{tan} uhrá* kifejezés önmagában bármikor is ezt jelentené. Majd Zimonyi megállapítja: „így továbbra is az marad a nyitott kérdés, hogy a

²⁴ Zimonyi: Hamzától..., 333. o.

háztartás minden tagja után kellett-e ajándékot adni...”²⁵ Zimonyi téved, szövegünk ugyanis semmilyen kétséget nem hagy ebben a tekintetben. Kimondja, hogy leány vagy fiú után mindenképp adózni kell. Feleség vagy ágyas után csak akkor kell ajándékruhát adni, ha valakinek nincs gyermeke, különben nyilvánvalóan nem. És ha nincs gyermek, akkor is csak egyikük után kell ajándékruhát adni, tehát vagy a feleség, vagy az ágyas után, mindkettejük után nem. Továbbá a családfő ágyasától/ágyasaitól eltekintve a szöveg nem szól a háztartáshoz bizonyára hozzátartozó szolgákról sem, és ebből arra kell következtetnünk, hogy nyilvánvalóan utánuk sem kellett ajándék díszruhát adni. Zimonyi utal Minorsky értelmezésére, aki a *Ḥudūd al-‘ālam*-hoz írott kommentárjában ezt a helyet úgy értelmezi, hogy a háztartás valamennyi tagja után kellett adót fizetni. Ez természetesen tévedés. Ezt az magyarázhatja, hogy Minorsky itt egy táblázatban adja meg ezt az adatot, és bizonyára emiatt röviden kellett fogalmaznia. Mindez a tévedését természetesen nem menti, csupán magyarázza.²⁶

Alaposan végigolvasva és újra átgondolva a Zimonyi által összegyűjtött idegennyelvű fordításait ennek a passzusnak, elgondolkoztam a Martinez által választott értelmezésen, ami egyébként a bennünket érdeklő kifejezés tekintetében eltér az összes többi fordítástól: „*Every year their king levies [a tax] upon them. If one of their men has a daughter, he (i.e. the king) takes a suit of clothing (xil‘a) from her clothes at a [given] time in the year. If he has a son, he takes a suit of clothing from his clothes at another time in the year. If a man does not have either a son or daughter, he takes a suit of clothing from the clothes of his wife or concubine (or slave girl, jāriya).*”²⁷ Magyarul: „A királyuk minden évben [adót] vet ki rájuk. Ha közülük valakinek van egy leánya, akkor ő (azaz a király) elvesz a ruhái közül egy rend ruhát (*xil‘a*) az év egy adott időpontjában. Ha fia van, akkor elvesz a ruhái közül egy rend ruhát az év egy másik időpontjában. Ha egy embernek nincsen se fia, se leánya, akkor a felesége vagy az ágyasa (vagy rabszolganője, *dzsárija*) ruhái közül vesz el egy rend ruhát.” Ez a fordítás tehát úgy értelmezi a szöveget, hogy a leányok után a király az év *egy adott időpontjában* veszi el az ajándékruhát, míg fiúk esetében ezt egy *másik* időpontban teszi meg. Ez a megoldás nyelvileg figyelemreméltó és megfontolásra érdemes. Ezt indokolhatná egy olyan megfontolás, hogy úgy akar könnyíteni alattvalói helyzetén, hogy nem egyszerre szedi be az összes adót. Mindazonáltal könnyítésről csak akkor lehetne szó, ha valakinek ugyanannyi lánya, mint fia van. Ilyen eset természetesen előfordul, ámde egyáltalán nem nevezhető általánosnak, úgyhogy végül is ez a lehetséges magyarázat sem igazán meggyőző.

Martinez mindenesetre két dolgot állít. Egyrészt azt föltételezi, hogy a ruhaadó beszédére az év adott időpontjaiban került sor. Másrészt az általam hiányolt, a „másik alkalommal” oppozícióban álló „egyik alkalmat” a *lánnyok* utáni adóztatásra vonat-

²⁵ Zimonyi: Hamzától..., 333. o.

²⁶ Ḥudūd al-‘Ālam, ‘The regions of the world’, A Persian geography 372 A.H. – 982 A.D. (Ford. V. Minorsky). 2. kiad. (Szerk. C. E. Bosworth). London, 1970. 428. o.; Zimonyi: Hamzától..., 332. o., 21. sz. lábjegyzet.

²⁷ A[rsenio] P[eter] Martinez: Gardīzī’s two chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982) 166. o., 63. sz. jegyzet; Zimonyi: Hamzától..., 332. o. Martineznél hibásan *jarīya* áll. (Javítottam. – O.I.).

koztatja, míg én ezt is a *fiúk* utáni adóztatásra vonatkoztatom. Tehát abban egyet értünk, hogy a fiú után le kell adni *még egy* ruhát, a kérdés csak az, hogy mihez képest: a leány után leadandó ruhához (Martinez), avagy a fiú után már egyszer leadott ruhához képest – az előbbi Martinez értelmezése, míg az utóbbi az enyém. Martinez első állításával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy problematikus benne, hogy az arab szövegben nincs szó *konkrétan adott* időpontról sem a lányok, sem a fiúk esetében, hanem inkább az „egyszer,” illetve „egy alkalommal” áll oppozícióban a „még egyszer,” illetve „egy másik alkalommal,” kifejezéssel, minthogy az arabban a *marra^{tan} uhrá* „egy másik alkalommal” jelentésű kifejezést gyakorta „még egyszer” értelemben használják. Szövegünkben egyébként is az oppozíció első tagjaként az „egyszer” alapjelentéssel bíró *marra^{tan}* kifejezés szerepel. Mindebből az következik, hogy az arab szöveg alapján pusztán az jelenthető ki, hogy kétszeri adózásról van szó, ámde a szöveg arról nem nyilatkozik, hogy ez mindig ugyanabban az adott időben történne – amit Martinez föltételez, az már interpretáció. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy Martineznek ez a föltételezése kézenfekvő, hiszen az adó sikeres behajtásának föltétele, hogy az adózó számíthasson, fölkészülhessen rá. Azt is meg kell jegyezni, hogy noha ezzel a kérdéssel külön egyetlenegy másik fordítás sem foglalkozik, ezt azért valószínűleg mindenki magától értetődőnek tekinti: alig hiszem, hogy bárki is arra gondolna, hogy ezt a ruhaadót a király mintegy rajtaütésszerűen, váratlanul szedte be, hisz így azt kockáztatta volna, hogy esetleg valakinek épp nincs megfelelő ruhája.

Ami Martinez második állítását illeti, véleményem szerint az egész ruhaadózással kapcsolatos passzus struktúrája ellentétben áll egy ilyenfajta értelmezéssel. Ugyanis ez a passzus a legegyszerűbb módon, párhuzamos szerkesztéssel azt adja meg, hogy mennyit kell adózni önmagában egy lány, illetve önmagában egy fiú után, s így módon gyermekei száma és neme ismeretében, valamint néminemű számtani alapismeretek birtokában bármely családfő könnyedén kiszámíthatta, hogy mennyit kellett adóznia. Tehát a fiúra vonatkozó tagmondat nem függ az azt megelőző, a leánnyal kapcsolatos tagmondattól – ez két egymástól független, párhuzamos szerkesztésű tagmondat. Így végül is nem látok olyan nyomós indokot, amely arra készítené, hogy elfogadjam Martinez második állítását.

Úgy vélem, eddig lehet eljutni pusztán nyelvi alapon, és ezt meg is történt már első írásomban. Ám minthogy itt végső soron történeti kérdéstről van szó, érdemes megnéznünk, találunk-e valamilyen egyéb történeti forrást, amely esetleg fogódzól szolgálhat számunkra, továbbsegítve bennünket e kérdés tisztázása felé.

Már de Goeje utalt rá szövegkiadásának apparátusában, hogy itt arról a Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio* című művében is említett adóbehajtási gyakorlatról lehet szó, mely során a kijevi fejedelem *körbejárja* az uralma alá tartozó népeket és begyűjti az adót. Ennek az óorosz neve *poljugyje* (полюжье), s ez a szó szolgál e gyakorlat megnevezésére a császár görög szövegében (τὰ πολύδια) csak-

úgy, mint a skandináv forrásokban (*poluta, pólútasvarf*) is.²⁸ Ez a по людѣхъ óorosz kifejezésből ered; jelentéséhez vö. a mai orosz хождение по людям „járás az emberek között,” „az emberek be-/végig-/körbejárása” kifejezést.²⁹

Az persze már más kérdés, hogy az Ibn Ruszta-kéziratban álló جيرة alak megfelel-e a Bíborbanszületett Konstantinnál szereplő, egyébként is nehezen értelmezhető γύρα szónak.³⁰ A problémát a görög és az arab szó első betűjének hangértéke jelenti. A bizánci görögben a gamma (γ) betű által jelölt hang magas hangrendű magánhangzó előtt j volt ebben a korban, tehát az említett görög szó ejtése jūra vagy jira lehetett, minthogy az üpszilon (υ) betű által jelölt magánhangzó ejtése ez idő tájt változott meg folyamatosan ü-ről i-re.³¹ Arra második írásomban utaltam, hogy milyen nehézségekkel találjuk szemben magunkat, ha az arab dzsim-betű által jelölt hang kiejtését próbáljuk meg meghatározni ez idő tájt: valójában nem tudjuk, milyen hangot jelölt ez a betű. Vannak ismereteink ezzel kapcsolatban, ámde pontosan nem tudjuk megmondani, hogy Dzsaháni, illetőleg az arab nyelvet használók milyen hangot ejtettek ekkoriban ezen a helyen: lehet-séges, hogy a magyar dzs-nek megfelelő hangot, ám ez egyáltalán nem biztos.³²

Nehézséget jelent ennek a جيرة alakot tartalmazó mondatnak az értelmezése is: nem egyértelmű ugyanis, hogy közvetlenül kapcsolódik-e az előző, a poljogyje gyakorlatát leíró passzushoz. Ugyanakkor bárhogyan értelmezzük is, nem sikerül szintaktikailag támadhatatlan megoldást találnunk.

²⁸ *Constantine Porphyrogenitus: De administrando...*, 62. o. [9:107]; *Uő: De administrando imperio. Volume 2: Commentary.* (Szerk. R[omilly] J[ames] H[eald] Jenkins). London, 1962. 59–60. o. [9:107]. Az óoroszban ez a szó használatos magának az adónak is a jelölésére.

²⁹ *Max Vasmer [Maksz Faszmer]: Etymologischeskij szlovar russzkovo jazüka.* (Ford., kieg. O[leg] N[yikolájevics] Trubacsov). 2. kiad. Moszkva, 1986–1987. III. kötet, 321–322. o.; *Oleg Anatoljevics Platonov: Szvjataja Rusz. Enciklopedyicseskij szlovar russzkoj civilizacii.* Moszkva, 2000. [s.v.]. (Az utóbbi művet az interneten olvastam 2010. augusztus 31-én.)

³⁰ De Goeje apparátusa szerint ezen a helyen egy حيره [ħyrh] alak áll, Hvolson ugyanitt egy جبره [ğbrh] alakot vél felfedezni, míg én a rendelkezésemre álló mikrofilmen جيره [ğyrh] alakot olvasok. Ennek egyébként az arab paleográfia szabályai szerint nincsen semmi jelentősége, mert ezek az alakok csupán diakritikus pontokban térnek el egymástól, márpedig ezek származhatnak valamely tudatlan másolótól is. A γύρα szó értelmezéséhez ld. *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Volume 2: Commentary...*, 59–60. o. [9:107]; *Tadeusz Lewicki: Żródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny.* Wrocław, 1977. II. kötet, 2. rész., 130–131. o., 236. jegyz.

³¹ *Melich János, Moravcsik Gyula: A Konstantinos Porphyrogenetos-féle γυλας olvasásáról. Magyar Nyelv* 30 (1934) 267–271. o., kül. 270–271. o.; *Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei.* Budapest, 1943. 165–166, 170–172. o. [2]; *Moravcsik Gyula: Einführung in die Byzantinologie.* (Ford. Engl Géza). Budapest, 1976. 66, 68. o.

³² *Ormos: Kiegészítések...*, 1141–1144. o. A cikkem 1143. oldalán az 59. jegyzetben megadott irodalomhoz ld. még pl. *Németh Gyula: A magyar népnév legrégebbi alakjai. Magyar Nyelv* 25 (1929) 8–9. o. [=Uő: Törökök és magyarok. (Budapest Oriental Reprints, A 4). Budapest, 1990. I. kötet, 70–71. o.]; *Pais Dezső: A gyula és a kündüh. Magyar Nyelv* 27 (1931) 170–176. o.; *Melich, Moravcsik: A Konstantinos Porphyrogenetos-féle γυλας olvasásáról...*, 267–268. o.

Ez a „járás,” „bejárás,” „körüljárás” értelmezés egyébként tökéletes összhangban van a kéziratban olvasható *jadzsiuhum* „elme gy hozzájuk” alakkal, nincs szükség tehát a de Goeje által végbevitt javításra (*jadzsbihim* „beszed [tőlük] adót”) ezen a helyen; sőt, meg kell állapítanunk, hogy a kézirat olvasata még egyértelműen jobb is. Csak megjegyezzük, hogy Hvolszon sem tartotta szükségesnek kijavítani ezt a szót.³³

Hvolszon nem tudott arról, hogy szláv szövegek említést tennének ruhaadóról. Utal azonban arra, hogy szláv fejedelmek drága ruhaanyagokat (órosz *pávoloka*) kaptak adó gyanánt, és szerinte ez a jelenség állhat eme híradás mögött.³⁴ A lexikológiai segédeszközök szerint ez a szó drága, nemegyszer külföldről származó, gyapotból, selyemből készült ruhaanyagot jelölt.³⁵ Ennek teljes mértékben megfelel az *Orosz őskronika* szóhasználata is, ahol ez a szó jellegzetesen a külfölddel kapcsolatban fordul elő, illetve a gazdagság jelképe az arannyal és az ezüsttel egyetemben: Bizáncban kapnak, illetve vesznek ilyet az oroszok, míg gazdagsága bizonyosságként 6583/1075-ben Szvjatoszláv a német követeknek mutat büszkén hatalmas mennyiségű arany és ezüst mellett ilyen anyagokat.³⁶ Az Igor-énekben a poloveciektől zsákmányolnak az oroszok szép lányokat, velük együtt aranyat, ilyen értékes anyagokat, valamint drága bársonyokat.³⁷ Mindezek alapján úgy tűnik, ezek nagyon drága luxuscikkek voltak, és kevésbé tűnik életszerűnek, hogy minden fiú és lány után ilyennel kellett volna adózni a fejedelem alattvalóinak szerte az uralma alá tartozó területeken.

Elhangzott korábban olyan vélemény is, mely szerint Ibn Rusztánál nem annyira ruháról lehet szó, hanem inkább ruhakészítéshez is felhasználható, kikészített állatprémekről, amelyeknek a központi szerepe a középkori orosz gazdasági életben közismert.³⁸ Ezt a lehetőséget persze nem tudjuk teljességgel kizárni, mindazonáltal nem igazán tűnik valószínűnek.

Zahogyer szemmel láthatóan nem tud mit kezdeni ezzel a „ruhaadóval,” ezért ő az itt szereplő *hilaa* (*hil'a*) szó egy másik jelentését alapul véve azt az álláspontot képviseli, hogy Ibn Rusztánál itt végső soron „ajándékokról” van szó.³⁹ Noha a *hil'a* szónak két-

³³ *Ibn Rosteh*: Kitáb..., 145. o.; *Ibn-Dasztá*: Izvesztijja o hozarah, burtaszah, bolgarah, magyjarah, szlavjanah i russzah. (Kiad. *D[anyül] A[vraamovics] Hvolszon*). Szentpétervár, 1869. 33. o.

³⁴ *Ibn-Dasztá*: Izvesztijja..., 143. o. [§9.89].

³⁵ *Vasmer [Faszmer]*: Etyimologicseskij..., III. kötet, 182. o.; *Vlagyimír [Ivanovics] Dal*: Tolkovij szlovar zsvivo velikorusszkavo jazüka. 2. kiadás. [Szentpétervár–Moszkva, 1880–1882; reprint] Moszkva, 1981–1982. III. kötet, 6. o. Vö. még *Die altrussische Nestorchronik*. In *Auswahl herausgegeben von Reinhold Trautmann*. (*Slawistische Studienbücherei*, 1). Lipcse, 1948. 73. o. [s.v.].

³⁶ *Poveszty vremennüh let*. (Kiad., ford., szerk. *Dmitrijev, D[mitrij] Sz[ergejevics] Lihacsov, B[orisz] A[lekszandrovics] Romanov, V[arvara] P[avlovna] Adrianova-Perec*.) Moszkva–Leningrád, 1950. II. kötet, 540. o. [*pavoloki*]. Az *Orosz őskronika* szövege az interneten is hozzáférhető és könnyen lehet benne adott szavakra rákeresni.

³⁷ *Szlovo o polku Igoreve*. (Szerk. *L[ev] A[lekszandrovics] Dmitrijev, D[mitrij] Sz[ergejevics] Lihacsov*). 2. kiad. (*Biblioteka poeta*). Leningrád, 1967. 46–47. o.

³⁸ *Borisz Alekszandrovics Rübakov*: *Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva XII–XIII. vv.* Moszkva, 1982. 278. o.

³⁹ *B[orisz] N[yikolájevics] Zahogyer*: *Kaszipijszkij szvod szvégyenyij o Vosztocsnoj Jevrope*. Moszkva, 1962–1967. II. kötet, 124. o.

ségtelenül van ilyen jelentése is, érvelése mégsem fogadható el, mert Ibn Ruszta ezt a szót a *szijáb* (*tiyāb*) szóval kombinálva használja, aminek pedig a jelentése egyértelműen „ruhák.” Ugyanezért aligha fogadható el Lewicki felvetése, aki pusztán lehetőségként arra utal, hogy itt esetleg valamilyen *szövetdarabok* is szerepet játszhattak, midőn utal arra, hogy a szláv nyelvekben „fizetés,” „fizetség” jelentésben olyan szó használatos (lengyel *placa*, *zaplata*, orosz *plata*, stb.), amely egy „szövetdarab” jelentésű szóból ered (vö. lengyel *plat*, orosz *plat*, stb.) – ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy ezeket a szövetdarabokat fizetőeszközként használták.⁴⁰

Nos, leszögezhetjük, hogy mai tudásunk szerint a kijevi fejedelem is beszedett ruhákat adó gyanánt. Erre utal az *Orosz őskronika* 6453/945. év alatti bejegyzése, mely szerint kísérete így szól Igor fejedelemhez: „Szveneld fiatalokból álló kísérete el van látva fegyverrel és ruhával, míg mi mezítelenek vagyunk. Gyere velünk, fejedelem, menjünk adót szedni: te is szerzel [magadnak], meg mi is [magunknak].”⁴¹ Az teljesen egyértelműnek tűnik a források és a szakirodalom alapján egyaránt, hogy ilyen adóbeszedő körútra évente *egyszer*, mégpedig az év hidegebb felében került sor: Bíborban született Konstantin említi, hogy a fejedelem november elején indul el kíséretével az adóbeszedő körútra Kijevből, majd április folyamán tér vissza székvárosába. Az év másik, melegebb felében azután az adóként beszedett áruk egy részét eladják Bizáncban.⁴² Ez a gyakorlat egyébként nem csupán a szlávok között volt elterjedve, hanem a világ számos vidékén gyakorolták valaha.⁴³ Megállapíthatjuk: teljességgel kézenfekvő, hogy olyan korban, amely a pénzforgalmat egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben ismeri, továbbá amikor a romlandó áruk szállítása nem biztosított, a fejedelem körbejárja az adófizetésre kötelezett területeket és mintegy „helyben fogyasztja el,” „éli föl” kíséretével együtt a begyűjtött adó jelentős részét. A rendelkezésekre álló szakirodalom nem tud a beszedett adó *mennyiségére*, illetve *mértékére* vonatkozó ada-

⁴⁰ Lewicki: *Žródła...*, 130. o. (235); Vasmer [*Faszmer*]: *Etyimologicseszkiy...*, III. kötet, 274–275. o.

⁴¹ Poveszty *vremennüh let...*, I. kötet, 39. o. Az *otrok/otroci* értelmezéséhez ld. uo. II. kötet, 294. o. Szveneld/Szvenald (Sveinaldr) normann hadvezér (*vojevoda*) a Kijevi Oroszországban Igor és Szvjatoszláv uralkodásának idején (10. sz.). – Erre a helyre Franciszek Kmietowicz hívta föl a figyelmet legelőször, majd átvette tőle Lewicki is. *Franciszek Kmietowicz*: Tytuły władców słowian w tzw. „Relacji anonimowej,” wschodnim źródle z końca IX wieku. *Slavia Antiqua* 23 (1976) 184. o., 48. jegyzet; Lewicki: *Žródła...*, 130. o. (235). Ld. még *Franciszek Kmietowicz*: Die Titel der Slawenherrscher in der sog. „Anonymen Mitteilung,” einer orientalischen Quelle (Ende des neunten Jahrhunderts). *Folia Orientalia* 19 (1978) 26. o., 48. jegyzet. A szövegben az óorosz *portü* (t.sz. eszközhatározói esetben) szó áll „ruha” jelentésben. Ez a szó eredetileg „durva ruhaanyagot” jelölt, ám később általában „ruha,” illetve többesszámban speciálisan „nadrág” jelentésben használták. Nem kétséges, hogy ezen a helyen „ruha” jelentésben áll. Vasmer [*Faszmer*]: *Etyimologicseszkiy...*, III. kötet, 334. o.; *Dal*: *Tolkovij...*, III. kötet, 323. o. Vö. még Poveszty *vremennüh let...*, II. kötet, 541. o. [s.v.]; Die alt-russische Nestorchronik..., 74. o. [s.v.].

⁴² *Constantine Porphyrogenitus*: *De administrando...*, 62. o. [9:105–113]; *uő*: *De administrando imperio*. Volume 2: *Commentary...*, 59–60. o. [9:107]. A szövegben a *πρὸς Ῥωμαίων* kifejezés természetesen „a bizánci birodalomba” értelemben áll. Ld. *Moravcsik Gyula*: *Byzantium and the Magyars*. (Ford. *Samuel B. Rosenbaum*). Budapest, 1970. 11. o.; *Uő*: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984. 55. o. és másutt: ld. uo. 352. o. [index; s.v.]; *Rübakov*: *Kijevszkaja Rusz...*, 279–284. o. A kijevi fejedelmek adóbeszedő körútjának lefutását a 10. század első felében Rübakov rekonstruálta térképen. Uo., 317. o.

⁴³ Ld. erről a kérdéstről általában: Poljugyje: *vszemirno-isztoricseszkoje javlénijje*. (Szerk. *Jurij Mihajlovics Kobiscsanov*). Moszkva, 2009.

tokról.⁴⁴ Ezt nem kell meglepőnek tartanunk, hiszen példának okáért még olyan alapvető kérdésről is felettebb bizonytalan ismeretekkel rendelkezünk, mint amilyen az óoroszl emlékekben oly fontos szerepet játszó Tmutorokány története.⁴⁵ Az viszont kézenfekvőnek látszik, s ezt bizonyítják az Igor fejedelemmel kapcsolatosan az *Oroszl őskronikában* (945. év) elmondottak is, hogy az adó mennyisége, illetve mértéke pontosan meg volt határozva. Azt olvassuk ugyanis, hogy a drevljánokhoz menve Igor a korábban szokásosnál több adót szedett be. Ráadásul miután az adó beszédését követően elment tőlük, meggondolta magát és visszament hozzájuk, hogy még további adót is beszédjen tőlük. Ezen azonban a drevljánok úgy felháborodtak, hogy megölték a fejedelmet. Eljárásukat annyira jogosnak tekintették, hogy nem sokkal később követéséget küldtek Igor özvegyéhez, Olgához, feleségül kérve őt saját fejedelmüknek. Tehát komolyan föl sem merült bennük annak a lehetősége, hogy Olga esetleg férjéért bosszút áll. Ámde tévedtek.⁴⁶ Ez a történet egyben azt is alátámasztja, hogy rendezett körülmények között az adót évente *egyszer* szedte be a fejedelem a *poljgyje* során.

Ebből következik, hogy – amennyiben ez a passzus a kijevi fejedelemségre vonatkozik – Ibn Ruszta szövegének ama kitétele, mely szerint a szlávok királya évente *egy másik alkalommal* (is) elvesz egyet a fiú ruháiból, nem felelhet meg a valóságban ténylegesen folyt gyakorlatnak. Még ha a kérdéses *marra^{tan} uhrá* kifejezést a magyar „még egyszer” szókapcsolattal, vagy a „megint” határozószóval adjuk vissza, akkor is csak úgy értelmezhető a mondat, hogy mindenképp évenkénti két *különböző* alkalomról van szó. Úgy vélem, ahhoz nem férhet kétség, hogy az arab mondat szerint a fiúk után két ruhát kell átadni a királynak, mégpedig két alkalomra elosztva. A lényeg a két ruha, szemben a leányok után beszolgáltatott egy ruhával. Minthogy azonban minden bizonnyal nem egy szemtanú közvetlen beszámolójával van dolgunk, hanem egy másod-, harmad-, negyed- vagy akár sokadkézből származó, részben legalább is szóban hagyományozott információval, a hagyományozás során a szöveg torzulhatott, mert valamelyik köztes láncszemet alkotó elbeszélő valamit félreértett az elbeszélésben, és így lett azután az évi egy alkalomból két alkalom az arab szövegben. Az egyébként is ismeretes, hogy a szlávokról szóló híradás Ibn Rusztánál több különböző forrásból származik, a szlávoknak nem egy és ugyanazon csoportjára vonatkozik, s egyes részei megbízhatóság tekintetében is nagyfokú eltéréseket mutatnak.⁴⁷ Azt a körülményt, hogy fiúk után kétszer annyi ruhát kell beszolgáltatni, mint leányok után, a korábban említett szempontokon túlmenően indokolhatja mostani ismereteink fényében az is, hogy a fejedelemnek bizonyára több férfiruhára volt szüksége, mint női ruhára, minthogy kiemelt feladata volt gondoskodni *druzsinája*, harcosokból álló kísérete öltözetéről, és többnyire szívén is viselte ezt az ügyet.⁴⁸

⁴⁴ *Rübakov*: Kijevszkaja Rusz..., 277–284, 316–342. o.

⁴⁵ Ld. *N[yikolaj] F[jodorovics] Kotljár*: Tmutorokanszkoje knyazsesztvo: realnosztij ili isztoriograficseszkiy mif? In: *Drevnyejsije goszudarsztva vosztocsnoj Jevropü*. 2003 god. Mnyimije realnosztij v antyicsnüh i szrednyevekövüh tyeksztah. (Szerk. *T[atyjana] N[yikolajevna] Dzsakszon*). Moszkva, 2005. 107–118. o.

⁴⁶ *Povesztij vremennüh let...*, I. köt., 39–42. o. Vö. *Rübakov*: Kijevszkaja Rusz..., 326–327, 360–363. o.

⁴⁷ *Ibn-Daszta*: *Izvesztijja...*, 123–145. o.

⁴⁸ Vö. *Povesztij vremennüh let...*, II. köt., 349–350. o. [*ad Бѣ бо Володимерь любя дружину...*].

Röviden összefoglalva tehát ez a passzus annyit közöl, hogy lány után egy, fiú után két ruhát kell adóként beszolgáltatni, s ezen utóbbi esetben ezt két különböző alkalommal kell megtenni. Továbbá kitér arra is, hogy mi a teendő, ha valakinek nincsenek gyermekei.

Megemlítjük, hogy pontosan ezen a bennünket foglalkoztató mondaton javított Hvolszon, midőn kiadta a Kelet-Európára vonatkozó részét Ibn Ruszta szövegének, s javítását de Goeje is átvette a szövegkiadás elkészítése során. Míg ugyanis Hvolszonnál és de Goeje szövegkiadásában a fiúra vonatkozó része az arab mondatnak így szól: ... *wa-in kána lahu ibn ahadza min szijábihi hila fi sz-szana marra^{tan} uhrá...* „... ha pedig fia van, akkor annak a ruhái közül elvesz egy jobbfajta ruhát évente egy másik/még egy alkalommal...,” addig a kéziratban ez áll: ... *wa-in kána lahu ibn ahadza min hilitihi fi sz-szana marra^{tan} uhrá...* „... ha pedig fia van, akkor elvesz a ruhájából évente egy másik/még egy alkalommal...”⁴⁹ A javításra véleményem szerint nem volt föltétlenül szükség, mert noha a *min* előjárónak a kézirati szövegben előforduló használata nem általános, ámde egyáltalán nem ismeretlen az arabban.⁵⁰ A fordítás értelemszerűen majdnem azonos a javított változatéval: „... ha pedig fia van, akkor évente még egyszer elveszi egy ruháját...,” azaz „...elvesz tőle egy ruhát...”

A kézirat tanúsága szerint a *hilitihi* szó esetében a másoló először valami mást kezdett el írni, majd meggondolta magát, és a már leírt egy-két betűt átjavítva leírta a ma is olvasható *hilitihi* szót. Azt, hogy ezen a helyen a másoló pontosan mit kezdett el írni, a mikrofilm alapján nem lehet megállapítani. Mindazonáltal az a gyanúm, mintha a *szijáb-* szó kezdetét alkotó *szijá-*ig jutott volna el, mire tévedésére rájött. Ha ez valóban így volt, akkor ez arra utal, hogy másolónk valamennyire legalábbis értette a szöveget, mert automatikusan azt akarta írni, ami a mondat párhuzamos szerkesztésű első részében áll, továbbá hogy az előtte fekvő kéziratban biztosan nem a Hvolszon és de Goeje által feltételezett és jobbnak tartott alak állt. Azt persze egyáltalán nem lehet kizárni, hogy a másolói hiba – ha elfogadjuk Hvolszon és de Goeje javítását – a hagyományozás egy korábbi pontján következett be. Szövegünkben ugyanez a javított szerkezet áll a mondat harmadik részében is, ámde ez a másolás során nem befolyásolhatta a másolót – hacsak az nem olvasta el előre az egész fejezetet, ez azonban a másolókra többnyire nem jellemző.

Az előbbieken a legkézenfekvőbb és az általánosan elfogadott álláspontot követve abból indultunk ki, hogy Ibn Ruszta ugyanazt a gyakorlatot írja le, mint Bíborbanszületett Konstantin császár, és így passzusában „a szlávok királya” megnevezés a kijevei fejedelmet jelöli. Ám nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy létezik olyan elképzelés is – talán nem véletlenül épp cseh(szlovák) kutatók között –, mely szerint Ibn Rusztánál valójában I. Szvatopluk (870–894) morva fejedelemeiről van szó és így a morva állam-

⁴⁹ *Ibn-Daszta*: Izvesztyija..., 33. o., 2. jegyzet; *Ibn Rosteh*: Kitâb..., 145. o.; Ms. Brit. Mus. Add. 23.378, f. 165b, 11. sor. A kéziratot az MTA Könyvtárának Fotótárában őrzött mikrofilmen tanulmányoztam.

⁵⁰ Ld. *Hermann Reckendorf*: Die syntaktischen Verhältnisse des Arabischen. Utánnomás. Leiden, 1967. 250–253. o., kül. 252. o. [*Beispiele für Obj.*]; Uó: Arabische Syntax. 2. kiad. Heidelberg, 1977. 268–269. o. [§137.5e].

alakulatban dívó gyakorlat leírása olvasható ezen a helyen. Egy ilyen értelmezés mellett azzal érvelhetnénk, hogy ez a passzus közvetlenül a Szvatoplukra vonatkozó információkat tartalmazó rész után következik, tehát arra gondolhatunk, hogy ez a közlés a megelőző résszel szorosan összetartozik és ily módon a morva fejedelmekre vonatkozik.⁵¹ Ez lehetséges és egyáltalán nem zárható ki, ugyanakkor az általános nézet szerint Ibn Ruszta szlávokról szóló fejezete különböző szláv törzsekkel kapcsolatos adatokat közöl mozaikszerűen, nem szükségszerű tehát ennek a föltételezésnek az elfogadása.⁵² Erről az esetleges morva gyakorlatról nincsen semmiféle adatunk, ezért érvelésünk itt véget is ér. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben a szlávokról szóló fejezetben több kulcsfontosságú, valószínűleg idegen (szláv) szó olvasata bizonytalan, s ez súlyos nehézséget jelent az egész fejezet, illetve egyes részeinek értelmezése szempontjából. Megemlítjük még, hogy az 1440-es évek tájáról van adatunk arra, hogy Dalmáciában egy viszonylag önálló, kis területen a helybéli vezető évente háromszor ment poljogyje-jellegű adóbeszedő körútra.⁵³ Ha tehát Ibn Ruszta elbeszélését nem a kijevi fejedelemségre, hanem valamely más szláv területre vonatkoztatjuk, akkor azzal a lehetőséggel is számolhatunk, hogy a valóságnak megfelelhet az évenként kétszeri adóbeszedésről szóló híradás. Mindazonáltal úgy vélem, több tényező is arra enged következtetni, hogy ez a Kijevi Fejedelemségben dívó gyakorlat a maga korában meglehetősen markáns, egyben szokatlan jelenségnek számított és ezért mint különlegesség messze földön is ismert volt, s ez a körülmény magyarázza, hogy Ibn Ruszta is kiemelten foglalkozik vele. Ezek között a tényezők között megemlítjük azt, hogy császáruk ennyire lényegesnek tartja ennek a gyakorlatnak mint specialitásnak a leírását, megnevezésére – mintegy *terminus technicus*ként – óorosz szót használ, s ezt támasztja alá ugyanennek az óorosz szónak – szintén *terminus technicus*ként – a skandináv forrásokban való megléte is.

Figyelemreméltó adat, hogy ennek a gyakorlatnak a megnevezésére maguk a normann, azaz skandináv eredetű oroszok is ekkor már óorosz, azaz szláv – és nem skandináv – szót használnak, ami azután még a skandináv forrásokba is átkerül. Továbbá az is elgondolkasztató körülmény, hogy Ibn Ruszta, aki szigorúan megkülönbözteti a (normann) oroszokat a szlávoktól, szláv uralkodóként épp az orosz fejedelmet nevezi meg. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy híradásait különböző forrásokból szerezte és eredeti formájukban vette át, illetve azzal, hogy a (normann) orosz vezető réteg elszlávosodása folyamatosan mehetett végbe, éspedig oly módon, hogy egy ideig a vezető réteg még

⁵¹ Dušan Třeštík [D. Trzsestyik], Bořivoj Dostál [B. Dosztal]: Velikaja Moravija i zarožgyenyije cseszkovo goszudarsztva. In: Rannjefeodalnűje goszudarsztva i narodnosztyi (juzsnűje i zapadnűje szlavjanye VI–XII vv.). Moszkva, 1991. 95–98. o.; Poljogyje: vszemirno-isztoricseszkoje javlėnyije..., 178–179. o.

⁵² Ld. pl. Magnae Moraviae fontes historici / Prameny k dėjinám Velké Moravy, III. Diplomata, epistolae, textus historici varii. (Kiad. Dagmar Bartoňková, Lubomir Havlík, Ivan Hrbek, Jaroslav Ludovíkovský, Radoslav Večerka). (Spisy University J. E. Purkyně v Brně. Filosofická Fakulta, 134). Brunn, 1969. 345. o., 1. jegyzet.

⁵³ B[orisz] D[mitrijevics] Grekov: Polica. Opűt izucsenyija obszseszttvennűh otnosenyj v Police XV–XVII vv. Moszkva, 1951. 212–213. o.; Poljogyje: vszemirno-isztoricseszkoje javlėnyije..., 184–185. o. Ezen az utóbbi helyen – az előbbi mű adott helyére való hivatkozással – azt is olvashatjuk, hogy ez az évenként háromszori adóbeszedő körút már az önálló Horvát Királyságban is bevett gyakorlat lett volna, ámde az idézett helyen ilyen állítás nem szerepel.

őrizte nyelvét, míg alattvalói szláv (óorosz) nyelven beszéltek, tehát egy adott gyakorlatot minden további nélkül szláv szóval is jelölhettek. Az is valószínűnek tűnik, hogy a kijevi fejedelmet Ibn Ruszta már nem tekintette „orosznak” abban az értelemben, ahogyan ő ezt a szót használja. Mindenesetre érdemes lenne ezt a kérdést – kronológiai szempontból is – behatóbb vizsgálat tárgyává tenni a jövőben.

Azt is fölvehetné valaki, hogy a poljogyje lehet akár ócseh (ómorva) szó is – a szláv nyelvek közismerten nagyon közel állnak egymáshoz –, amely eredetileg a morva államalakulatban dívó, a forrásokban nem szereplő gyakorlatra volt használatos, s amely valamely véletlen folytán szintén nem fordul elő írott forrásainkban. Eme érvelés ellen azt hozhatjuk föl, hogy Bíborbanszületett Konstantin foglalkozik a morvakkal is, ámde velük kapcsolatban ezt a gyakorlatot nem említi – ellentétben a Kijevi Fejedelemséggel. Ebből pedig arra kell következtetnünk, hogy ennek az az oka, hogy ő ezt a gyakorlatot az óorosz állammal kapcsolatban ismerte, hozzá kötötte, s nem pedig a morva államalakulathoz.

Így tehát indokoltnak tartom, hogy mindeme bizonytalansági tényezők meglétét elismerve és tudomásul véve továbbra is a Kijevi Fejedelemséghez kapcsoljuk ezt a híradást mindaddig, amíg újabb adatok felbukkanása esetleg álláspontunk revideálására készítené bennünket.

A kontextus szerint **a szláv uralkodót jelölő kifejezés** Ibn Ruszta arab szövegében két szóból áll, amelynek kiolvasása, illetőleg értelmezése nem problémamentes. (Mint teljesen valószínűtlen, azon nézetet most figyelmen kívül hagyjuk, mely szerint a második tagban az arab *malik* „király” szó rejtezne.) Lewicki utal rá, hogy de Goeje véleményével szemben, aki az uralkodó nevét Hvolszon nyomán *Szvjatobolk* [*S.v.jjt-b.lk < *Szvjatopolk/Swjatopölk*] alakban olvasta ki, e név első tagjának ekkor még mindenképp nazális magánhangzót kellett tartalmaznia, így a *Szventobolk* (<*Szventopolk* [*S.v.nt-b.lk < *Sv(e)nt(o)b(o)lk*; vö. *Svętoplŭk*]) olvasat előnyben részesítendő. Le kell szögeznünk: az arab íráskép mindkét olvasatot megengedi. Ezzel a kérdéssel már Hvolszon is foglalkozott. Noha ő tisztában volt azzal, hogy a nyugati szláv nyelvekben ekkor még megvoltak a nazális magánhangzók, úgy vélte, hogy az arab híradás szerzője ezt az adatot nem anyanyelvi informátortól nyerte, hanem olyasvalakitől, aki keleti szláv, pontosabban óorosz nyelven beszélt és a nyugati szláv nevet anyanyelve hangtani szerkezetéhez idomította. Hvolszon ezt azzal magyarázta, hogy az arab nyelvet használó muszlim utazók és kereskedők sokkal inkább kerülhettek kapcsolatba keleti, mint nyugati szláv lakossággal: esetünkben az előbbi csoporthoz az óoroszok tartoznak, míg az utóbbiak a mai csehek, illetve morvák elődei. Én azonban úgy vélem, ez a kérdés egyértelműen nem dönthető el. Az nyilvánvaló, hogy a cseh nyelvben még a 10. század közepén is megvoltak a nazális magánhangzók, tehát cseh (morva) anyanyelvi informátor esetében Lewicki álláspontját kell osztanunk. Az azonban egyáltalán nem biztos, hogy valóban ócseh (ómorva) nyelvet beszélő informátor(ok)tól származik ez a híradás. Ami Hvolszon érvelését illeti, még ha elfogadjuk is, hogy ezt a nevet óorosz beszélőktől hallotta az arab híradás szerzője – ami egyébként felettébb valószínű –, abból sem következik egyértel-

műen a Hvolszon által megadott alak. Az óoroszban ugyanis épp ez idő tájt zajlott le a nazális magánhangzók eltűnése, és olyan fokú pontossággal nem ismerjük ennek a folyamatnak a kronológiáját, hogy ebben a kérdésben egyértelműen állást tudnánk foglalni. Az mindenképp valószínűnek tűnik, hogy ez hosszabb folyamat volt s nem pedig egyik napról a másikra következett be. Híradásunk egyértelműen Szvatopluk uralkodásának idejéből származik (uralk. 870–894), márpedig az óorosz nazális magánhangzók eltűnését 900–950 tájára szokás tenni. A 9. század közepén az óoroszba átkerült skandináv kölcsönszavak alakját vizsgálva nyilvánvaló, hogy ekkor még megvoltak a nazális magánhangzók, míg a Dnyeper sellőinek szláv nevei Bíborbanszületett Konstantinnál, aki 950 táján írt, már denazalizált alakokban szerepelnek. A 11. században azután már biztosan nem voltak meg a nazális magánhangzók az óoroszban, mert az orosz területen írott kéziratokban az írnokok rendszeresen összekeverik a kérdéses betűket. Ebből az következik, hogy nem zárható ki ugyan, ámde egyáltalán nem biztos, hogy az óorosz beszélők Szvatopluk uralkodásának idejében már valóban denazalizált alakokat ejtettek. Ráadásul a rendelkezésünkre álló adatok alapján az a kérdés sem dönthető el egyértelműen, hogy ócseh, vagy inkább óorosz nyelven beszélő informátortól származik ez a híradás – mindazonáltal az utóbbi lehetőség mindenképp valószínűbbnek tűnik.⁵⁴ — Hasonló problémát jelent mindkét szóban a *redukált magánhangzók*, az ún. *jerek* (ě~ĩ, ō~ũ) ejtése. E két nagyon rövid (redukált) magánhangzó közül az egyik magas, míg a másik mély hangrendű. Pontos ejtésük nehezen határozható meg.⁵⁵ A szakirodalom ezért többnyire a cirill ábécé megfelelő betűit (ě~ĩ: ѣ, ō~ũ: ѡ) használja latinbetűs átírásokban is, pl. óorosz *ugbrinъ* „magyar.” (Figyelem: a mai orosz írásban ezek a betűk már teljesen más funkcióval bírnak!) Mi itt most az olvasók érdekében eltekinünk ettől a szokástól, és az egyszerűség kedvéért a ѡ jel helyett ũ-t írunk. Ezek a redukált magánhangzók a szláv nyelvekben fokozatosan kihaltak: pozíciójuktól függően teljesértékű magánhangzóvá váltak (pl. az oroszban ѣ > e, ѡ > o), vagy pedig eltűntek. Ez a folyamat a szláv nyelvek nyugati és déli csoportjában kb. a 10. században, míg a keleti csoportjában a 11–13., talán a 11–14. században történt meg, tehát Szvatopluk életében (uralk. 870–894) ezek még mindenütt megvoltak.⁵⁶ Ez azt jelenti, hogy a név első tagjának a végén a mély hangrendű redukált magánhangzót is mindenképp ejtették. Ami a név második tagját illeti, az az

⁵⁴ *Tadeusz Lewicki*: *S.W.NT-B.LK arabskiej „Relacji anonimowej” (2 połowa IX. W.) i jego „zastępca.” In: Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus. Ed. Konrad Jazdzewski. Boroszló-Varsó-Krakkó, 1968. 363–376. o. Vö. *L[ev] P[etrovics] Jakubinszkij*: Isztorija drevnyerusszkovo jazüka. Moszkva, 1953. 134. o.; *Herbert Bräuer*: Slavische Sprachwissenschaft, I. Einleitung, Lautlehre. (*Sammlung Göschel*, 1191/1191a). Berlin, 1961. 94–99. o. [§45], kül. 98. o.; *Karel Horálek*: Bevezetés a szláv nyelvtudományba. (Ford. *Sipos István*). Budapest, 1967. 119–121. o.; *Tatyjana Apollonovna Ivanovna*: Sztaroszlavjanszkij jazük. Moszkva, 1977. 58. o.; *Rainer Eckert*, *Emilia Crome*, *Christa Fleckenstein*: Geschichte der russischen Sprache. Lipcse, 1983. 66. o.; *Ibn-Daszta*: Izvesztyija..., 144. o.

⁵⁵ Vö. *A[ugust] Leskien*: Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. 2–3. kiadás. (*Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher*, I. 1.). Heidelberg, 1919. 8. o. [§11], 10. o. [§13]; *Bräuer*: Slavische Sprachwissenschaft..., 88–89. o.; *Viktor Ivanovics Borkovszkij*, *Pjotr Szavvics Kuznyecov*: Isztoriceszkaja grammatyika russzkovo jazüka. 2. kiad. Moszkva, 1965. 49–50. o.

⁵⁶ *Bräuer*: Slavische Sprachwissenschaft..., 111–113. o.; *Borkovszkij*, *Kuznyecov*: Isztoriceszkaja..., 99–102. o.; *Horálek*: Bevezetés..., 117. o. Az óoroszban ez a folyamat délről északra haladt.

összlávban *pelkŭ* > *plkŭ*, az ószlávban *plkŭ*, az ócsehben *plkŭ*, a mai csehben és szlovákban *pluk*, az óoroszban *pŭlkŭ*, míg a mai oroszban *polk* formában fordul elő.⁵⁷ Így arra kell gondolnunk, hogy az uralkodó nevének második tagját ócseh nyelvű informátorok *plkŭ*, míg óorosz beszélők *pŭlkŭ* alakban ejthették. Végülis azt állapíthatjuk meg tehát, hogy az arab névalak mögött egy ócseh *szventŭplkŭ*, egy óorosz *szventŭpŭlkŭ*, illetve (már denazalizált) *szvjatŭpŭlkŭ* alak egyaránt állhatott. Az arab íráskép alapján ez a kérdés nem dönthető el, mert az mindhárom szófejölhető alaknak megfelelően kiolvasható. Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy hogyan olvashatta ki ezt az alakot egy arabul tudó, ám a szláv nyelvekben járatlan olvasó, akkor a lehetőségek gazdag tárházával találjuk szemben magunkat, ám leginkább egy *sz□vít◇ b□l◇k◇*, *sz□vn◇t◇ b□l◇k◇* vagy *sz□vn□t◇ b□l◇k◇* alakra gondolhatunk, ahol □ jelöli valamely magánhangzó kötelező, míg ◇ jel valamely magánhangzó lehetséges előfordulását. Ez a magánhangzó 3 fonéma (*a, i, u*) bármelyike lehet, amely az aktuális kiejtésben több árnyalatban is realizálódhat (*a, e, i, o, u*, illetve ezek további árnyalatai). Az, hogy egy adott helyen ejtenek-e magánhangzót vagy sem, az arabban hangtanilag lehetséges szótagok alakját meghatározó ún. *szótagszabályoktól* is függ. Néhány lehetőség: *Szavít balk*, *Szavant balk*, *Szavítu balaku*, *Szevít bilk*, *Szovít balik*, *Szuvít buluk*, *Szuvajjit bulk* stb., stb. A lehetséges permutációk száma tehát igen nagy.

Tanulságos egyébként áttekintenünk ezeket a Zimonyi által idézett idegennyelvű fordításait ennek a passzusnak. Ő ezeket magyar fordítás nélkül hozza, ami elegáns megoldás ugyan, ámde a jelen esetben, midőn egészen apró részletekbe menően elemzünk különböző értelmezéseket, nem célravezető. Mindazonáltal érdemes megnézni, mit kezdenek a *marra^{tan} uhrá* kifejezéssel az egyes szerzők. Vegyük sorjában őket.

Hvolszon orosz fordítását Zahogyer nyomán közli Zimonyi – bizonyára azért, hogy ne kelljen bíbelődni a forradalom-előtti helyesírású szöveggel: „Царь их объезжает их ежегодно. Если у кого из них есть дочь, обязан он давать царю по одному из платьев ее в год. Таким же образом обязан давать ему в год по одежде из платьев сына его, если есть сын. У кого нет ни сына, ни дочери, тот обязан давать по платью в год от жены или служанки.” Ez magyarul így hangzik: „A királyuk évente körbeutazza őket.⁵⁸ Ha valamelyiküknek van egy leánya, akkor köteles a ruháiból évente egyet-egyet a királynak adni. Ugyanilyen módon köteles évente egyet-egyet a fia ruháiból a királynak adni, ha fia van. Akinek nincs se fia, se leánya, az évente köteles egy-egy ruhát odaadni a felesége vagy a szolgálója ruháiból.”⁵⁹ Ez a fordítás nem fogadható el, ugyanis a kérdéses kifejezést felettébb pontatlanul adja vissza. Nem hagyhatom szó nélkül, hogy ebben a rövid orosz idézetben 6 hibát számoltam össze Zimonyi cikkében. Ez tudományos igényű írásban elfogadhatatlan.

⁵⁷ *Bräuer*: Slavische Sprachwissenschaft..., 136. o.; *Leskien*: Grammatik..., 10–11. o.; *Vasmer [Faszmer]*: Etymologisches Wörterbuch..., III. kötet, 311. o.; *Franz Miklosich*: Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Bécs, 1886. 236. o. [*pelkŭ*]; *Eckert–Crome–Fleckenstein*: Geschichte..., 67. – A példák egy részében ún. *szillabikus*, azaz *szótagképző* „l” áll.

⁵⁸ Ezen a helyen Hvolszon a kézirat *jadzsíuhum* „elmege hozzájuk” olvasatát vette alapul, amit de Goeje a kritikai kiadásban a *jadzsbíhim* „beszed [adót] tőlük” alakra javított. Ld. a 33. jegyzetet és a hozzátartozó szövegrészt.

⁵⁹ (Saját fordításom. – O.I.).

Marquart német fordítása így szól: „*Ihr König treibt jedes Jahr von ihnen Abgaben ein. Hat jemand unter ihnen eine Tochter, so nimmt (der König) von ihren Kleidern einmal im Jahre ein Staatskleid, und hat er einen Sohn, so nimmt er von dessen Kleidern ein anderes Mal im Jahre ein Staatskleid. Hat er aber weder Sohn noch Tochter, so nimmt (der König) von den Kleidern seiner Frau oder seiner Sklavin ein Staatskleid.*” Magyarul: „Királyuk minden évben adót szed tőlük. Ha valakinek közülük van egy leánya, akkor évente egyszer elvesz egy díszruhát a ruhái közül, és ha fia van, akkor annak a ruhái közül vesz el évente *egy másik alkalommal* egy díszruhát, ha azonban nincs se leánya, se fia, akkor (a király) a felesége vagy a rabnője ruháiból vesz el egy díszruhát.”⁶⁰ Ez a fordítás szószerint adja vissza az arab szöveget, ám nem magyarázza meg, mit is jelent itt pontosan ez a kifejezés.

Érdemes szemügyre vennünk Göckenjan és Zimonyi fordítását, amely így szól: „*Ihr König treibt von ihnen alljährlich Abgaben ein. Besitzt jemand von ihnen eine Tochter, so nimmt er [der König] von ihren Kleidern einmal im Jahr ein Festgewand. Besitzt er einen Sohn, so nimmt er [der König] von **ihren** Kleidern ein anderes Mal im Jahr ein Festgewand. Hat er weder Sohn noch Tochter, so nimmt er [der König] von den Kleidern seiner Frau oder seiner Sklavin ein Festgewand.*”⁶¹ Ez szó szerinti magyar fordításban: „A király minden évben adót szed tőlük. Ha valamelyiküknek lánya van, akkor évente (a lány) ruháiból elvesz egy díszöltözetet, ha pedig fia van, akkor évente az **ő** (=a lány) ruháiból vesz el *egy másik alkalommal* egy díszöltözetet. Ha nincsen se fia, se lánya, feleségének vagy rabnőjének ruháiból vesz el egy díszöltözetet.”⁶² A kiemelt *ihren* szó problematikus, minthogy ez a birtokos jelző *nönemű* birtokosra – értelemszerűen a *lányra* – utal. Az ember első reakciója az, hogy itt nyilvánvaló véletlen, bár felettébb zavaró elírásról van szó *seinen* helyett – tehát valójában a fiú, s nem pedig a lány – ruháiról van szó. Korábbi írásom megfogalmazása során magam is ebből a föltételezésből indultam ki, mert ez felel meg az arab szövegnek és a mondat belső értelmének is, ezért ennek megfelelően fordítottam le ezt a szót.⁶³ Azt mégsem gondoltam, hogy a fordítók még az egyes szám harmadik személyű hímnemű birtokos szuffixumot sem tudják megkülönböztetni nőnemű megfelelőjétől. Ha ugyanis elfogadnánk az előttünk álló német szöveget, arra kellene gondolnunk, hogy a fordítók szerint ha valakinek *fia* van, akkor is a *lány* ruháiból vesz el egy díszöltözetet a király, ami következetlenség, hiszen nem is biztos, hogy van egyáltalán leánya. Ez ellentmond az arab szövegnek is, ahol egyesszám harmadik személyű *hímnemű* birtokos szuffixum áll. A német *ihren* birtokos jelző utalhat többes számú birtokosra is, ez azonban ellentétben áll az arab szöveg grammatikai szerkezetével, ezért nem gondolhatunk az *ihren* esetében az *ő ruháikra*, mármint adott esetben a családjára sem. Ez a

⁶⁰ Joseph Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Lipse, 1903. 469. o. Marquartnál *Sklaven* áll, ami németül tökéletesen értelmes mondatot ad, ámde az arab szöveg alapján egyszerű elírást kell föltételeznünk *Sklavin* helyett. Ezt mostani cikkében Zimonyi is hallgatólagosan javította.

⁶¹ Hansgerd Göckenjan, István Zimonyi: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Ġudūd al-ĠĀlam, al-Bakrī und al-Marwazī). (*Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica*, 54. Kiad. Klaus Röhrborn, Ingrid Schellbach-Kopra). Wiesbaden, 2001. 80. o.

⁶² (A magyar fordítás tőlem származik. – O.I.).

⁶³ Hallgatólagosan így cselekedtem korábbi írásomban is: *Ormos: A magyar őstörténet...*, 748. o.

fordítás mindenesetre teljességgel tévútra viszi az arabul nem tudó és az eredeti szöveget nem ismerő olvasót, mert a végeredmény egy grammatikailag tökéletes, ámde teljesen téves német mondat lett, ami ráadásul nehezen is értelmezhető.

Wiet francia fordítása így szól: „*Les impôts perçus annuellement par le souverain sont fixés comme suit: chaque homme doit fournir une robe de sa fille; en outre, s'il a un fils, il donne un vêtement de ce fils; s'il n'a pas d'enfants, il donne une robe de son épouse ou de sa concubine.*”⁶⁴ Magyarul: „Az uralkodó által évente kapott adók a következőképpen vannak meghatározva: minden ember köteles leadni leányának egy díszruháját; továbbá/különben ha van egy fia, akkor akkor leadja ennek a fiának egy ruháját; ha nincsenek gyermekei, akkor feleségének vagy ágyasának egy ruháját adja le.” Megállapíthatjuk, hogy ez a fordítás felettébb szabad és csak megközelítőleg adja vissza az eredeti szövegét, s a bennünket érintő kifejezés fordítása sem használható.

Martinez fordítását már láttuk feljebb és értelmezéséről is szóltunk.

Lewicki lengyel szövegét Zimonyi nem hozza, csak egy lengyel kollégája magyar fordítását közli, „aki szerint a legvalószínűbb értelmezés az, hogy a lány és a fiú után is adózni kell.”⁶⁵ Nos, Zimonyi megnyugtathatja lengyel kollégáját, hogy ez nemcsak valószínű, hanem biztos, a szöveg ugyanis semmilyen kétséget nem hagy felőle. A fordítás egyébként így szól: „Királyuk évente adót vet ki rájuk. Ha közülük valakinek lánya van, (a király) elveszi évente annak (a lánynak) egyik ruháját. Akinek fia van, *másodjára* attól is elveszi annak (a fiúnak) egyik ruháját. Ha valakinek nincs sem fia, sem lánya, (a király) egy-egy ruhát (vesz el) annak feleségétől, vagy szolgálójától (rabnőjétől).” Meg kell állapítanunk, hogy ez a fordítás pongyola fogalmazású és nem egyértelmű. Nézzük a lengyel szöveget: „*Król ich naklada na nich co roku podatek. Jeśli ktoś z nich ma córkę, to [król] bierze jedną z jej szat raz w roku. Jeżeli ma syna, to [król] również bierze po raz drugi od niego jedną z jego szat. Jeżeli ktoś nie ma ani syna, ani córki, to [król] bierze po jednej sukni [rocznie] od jego żony, lub też od jego służebnej (niewolnicy).*”⁶⁶ Ez magyar fordításban így hangzik: „A király minden évben adót vet ki rájuk. Ha közülük valakinek lánya van, akkor [a király] elvesz a ruháiból egyet évente egyszer. Ha fia van, akkor [a király] *szintén* elvesz egyet a ruháiból *egy másik alkalommal*. Ha valakinek nincsen se fia, se lánya, akkor [a király] [évente] elvesz egy-egy ruhát a feleségétől, vagy a szolgálójától (rabnőjétől).” Úgy vélem, ez a fordítás nem egyértelmű abban a tekintetben, hogy mit jelent pontosan az „egy másik alkalommal” kifejezés. Ráadásul szerepel itt a „szintén” szó, amely az arab eredetiben hiányzik, illetve legfőljebb az „egy másik alkalommal” megfelelőjeként jöhetne szóba, ámde akkor magát az „egy másik alkalommal” kifejezést el kell hagyni.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezek a kutatók többnyire átsiklottak e kérdés fölött, s úgy tűnik, talán csak Martinez próbált valóban kézzelfogható megoldást találni erre a problémára, ámde próbálkozását nem koronázta siker.

⁶⁴ *Ibn Rusteh*: Les atours précieux. (Ford. Gaston Wiet). Kairó, 1955. 163. o.

⁶⁵ Zimonyi: Hamzától..., 332. o.

⁶⁶ Lewicki: Źródła, 39. o.

Van még egy lengyel fordításunk Kmietowicz tollából: „*Ich (tj. Słowian – F. K.) król przybywa do nich (nie zaś: ‚nakłada na nich podatek’) każdego roku. Jeżeli jakiś człowiek spomiędzy nich posiada córkę, [król] zabiera raz do roku jej szatę, a jeśli ma syna, zabiera raz do roku także jego szatę. Jeżeli zaś ktoś nie posiada ani syna, ani córki, [król] zabiera szatę jego żony lub niewolnicy.*”⁶⁷ Magyarul: „A királyuk (mármint a szlávoké – F. K.) elmegy hozzájuk (nem pedig: ‚adót vet ki rájuk’)⁶⁸ minden évben. Ha valakinek közülük van egy leánya, [a király] évente egyszer elveszi a ruháját, ha meg fia van, annak *úgyszintén* elveszi a ruháját évente egyszer. Ha pedig valakinek nincs sem fia, sem lánya, [a király] elveszi a felesége vagy rabnője ruháját.” A bennünket érdeklő kifejezés szempontjából ez a fordítás véleményem szerint nem fogadható el. A megfogalmazása is pontatlan: a szövegünk szerint a lánytól és a feleségtől stb., illetve a Hvolson és de Goeje által javított szövegben a fiútól is nem a ruháját veszi el, hanem egy díszruhát a ruhái közül, ráadásul az arab szöveg itt két teljesen különböző szót használ a ruha, illetve díszruha megjelölésére. Kmietowicz cikke német fordításban is megjelent, így rendelkezésünkre áll lengyel fordításának német változatban is: „*Ihr König (d. i. der Slawenkönig – F. K.) kommt zu ihnen (nicht aber: ‚legt ihnen Steuern auf’)*⁶⁹ *jedes Jahr. Wenn einer unter ihnen eine Tochter hatte, nahm er (der König) einmal im Jahre ihr Gewand, und wenn es ein Sohn war, nahm er ebenfalls einmal im Jahre sein Gewand mit. Wenn aber jemand weder einen Sohn noch eine Tochter hatte, nahm er (der König) das Gewand dessen Frau oder seiner Sklavin mit.*”⁷⁰ Magyarul: „Királyuk (azaz a szlávok királya – F. K.) minden évben elmegy hozzájuk (nem pedig: ‚adót vet ki rájuk’).⁷¹ Ha valakinek közöttük lánya volt, egyszer egy évben elvette (a király) a ruháját, míg ha ez egy fiú volt, *úgyszintén* magával vitte a ruháját évente egyszer. Ha azonban valakinek nem volt se fia, se lánya, akkor (a király) a feleségének vagy a rabnőjének a ruháját vitte el.” Ez a fordítás alapvetően megegyezik a lengyel fordítással, tehát a fentebb elmondottak erre is érvényesek. Egy jelentős különbséget azonban megfigyelhetünk, ami ugyanakkor bennünket itt nem érint: a mondat közepén a szöveg a jelen időből átvált a múlt időbe. Ez durva hiba és arra utal, hogy aki ezt elkövette, nincs tisztában az arab nyelvtan alapjaival, mármint az igei aspektusok/igeidők használatával a feltételes mondatokban. Ez egyébként meglepő, hiszen a korábban publikált lengyel szövegben a megfelelő igealakok még helyes fordításban szerepelnek. Ugyanakkor az is kizárható, hogy ezt a hibát a német fordítónak kellene felrónunk. Ilyen hibát csak olyasvalaki követ el, aki tud ugyan alapszinten valamennyire arabul, ám tudásában elemi hiányosságok vannak. Tehát a szerző nyúlt bele utólag – és rontotta el a szöveget.

Zimonyi megoldása, amellyel művében, illetve disszertációjában élt, nem fogadható el: ő ezt a problematikus kifejezést mindenfajta megjegyzés nélkül egyszerűen elhagyta, midőn kritika nélkül átvette Kmoskó hibás fordítását.⁷² Ezt a hibát az sem

⁶⁷ Kmietowicz: Tytuły..., 184. o., 48. jegyzet.

⁶⁸ Lásd a 33. sz. jegyzetet és a hozzátartató szövegrészt.

⁶⁹ Lásd a 33. sz. jegyzetet és a hozzátartató szövegrészt.

⁷⁰ Kmietowicz: Die Titel..., 26. o., 48. jegyzet.

⁷¹ Lásd a 33. sz. jegyzetet és a hozzátartató szövegrészt.

⁷² Zimonyi: Muszlim források..., 243. o.; *Uő*: Hamzától..., 332. o.

menti, hogy fordításában Czeglédy ugyanígy járt el.⁷³ Első írásomban említettem, hogy ez a kifejezés szerepel a Zimonyinak Göckenjannal közös művében adott fordításban, amiképpen feljebb láttuk. Ebből a körülményből én akkor arra következtettem, hogy legalábbis ez a rész a műben nem Zimonyi tollából származik. Másképp ugyanis aligha magyarázható, hogy itt szerepelteti, majd egy később megírt műben ezt a kulcsfontosságú kifejezést minden kommentár nélkül egyszerűen csak elhagyja.⁷⁴

Karh

Karh kérdésköre kapcsán Zimonyi szememre veti: „Ráadásul finoman csúsztatva Ormos végig úgy fogalmaz, mintha itt egy általánosan használt arab közszó létezéséről írtam volna.”⁷⁵ Értetlenül állok a szemrehányás előtt, Zimonyi ugyanis valóban egy „város” jelentésű *karh* közszóról ír az arabban. Ezt olvassuk nála: „A megoldás filológiai oldalról is megerősíthető, ugyanis már Németh Gyula észrevette, hogy a *karh* szó az arabban *közszőként* is értelmezhető, ugyanis Bagdad és Szamara [*sic*] nevéhez is hozzáillesztették (Németh 1930, 157). A *karh* arameus jövevényszó az arabban, jelentése pedig *„város.”* ... Amennyiben ilyen értelemben interpretáljuk a városnevet, akkor mint a thema központja, *városa* értelemben Kherszón értelmezés tűnik a legvalószínűbbnek (Polgár 2000, 200–201).”⁷⁶ Zimonyi itt nyilvánvalóan egyetértőleg utal tanítványának, Polgár Szabolcsnak arra a cikkére, ahol az kifejti ezt a tőle származó, teljességgel elfogadhatatlan, légbőlkapott ötletet, amelynek Németh Gyulára való visszavezetése egyébként minden alapot nélkülöz. Zimonyi téved, midőn *Válaszában* így ír: „Ormos Ibn Ruszta Karh adatával kapcsolatban kifogásolja, hogy annak közszói értelmezése *nehezen* igazolható.”⁷⁷ Én ugyanis azt állítom, hogy az *egyáltalán nem* igazolható, amint azt egyértelműen be is bizonyítom.⁷⁸ Egyébiránt az egyáltalán nem bizonyít semmit, hogy ezt a szót Bagdad és Szamarra nevéhez is hozzáillesztették. A magyarban is ismeretesek hasonló összetett helynevek, például Kanizsa, Kiskanizsa, Nagykanizsa, Magyarkanizsa, Ókanizsa, Törökkanizsa, mégsem jutott még eszébe tudomásom szerint senkinek, hogy a „Kanizsa” szláv eredetű tulajdonnevet ilyen alapon a magyar nyelvben meglévő közszőként is értelmezze.⁷⁹ Zimonyi itt egyébként önmagával is ellentmondásba kerül, midőn egyrészt azt próbálja elhíttetni, hogy ő sohasem állította, hogy létezne az arabban egy arameus eredetű és „város” jelentésű *karh* közszó, másrészt viszont mostani eszmefuttatásában újra támaszkodik erre a föltételezésre. Ez a két dolog kölcsönösen kizárja egymást!

⁷³ Ld. *Kmoskó: Mohamedán írók... I/1.* 211. o.; *A magyarok elődeiről...*, 94. o.

⁷⁴ *Ormos: A magyar őstörténet...*, 748. o.

⁷⁵ *Zimonyi: Hamzától...*, 335. o.

⁷⁶ *Zimonyi: Muszlim források...*, 248–249. o. (Az aláhúzott szavak kiemelése tőlem származik. – O.I.). A kérdéshez ld. *Ormos: A magyar őstörténet...*, 761–763. o.; *Ormos: Kiegészítések...*, 1154–1155. o.

⁷⁷ *Zimonyi: Hamzától...*, 335. o. (Kiemelés tőlem. – O.I.).

⁷⁸ *Ormos: A magyar őstörténet...*, 761. o.

⁷⁹ A „Kanizsa” szó eredeti szláv jelentéséhez lásd *Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára.* 4. kiadás. Budapest, 1988. II. kötet, 191–192. o. [Nagykanizsa].

Sajnálom, hogy Zimonyi István számára „nem egészen világos,” hogy mi köze Kmoskó anyanyelvének a tudományos munkásságához, holott én ezt egyértelműen leírtam.⁸⁰ Arról van szó, hogy magyar fordításai helyenként teljesen érthetetlenek, és csak az arab eredetit föllapozva jöttem rá, mit is akar mondani valójában. Kmoskó nyelvhelyességi hibái, rossz szóválasztásai, egyes fordítási hibái esetében arra kellett gondolnom, hogy hiányos volt a magyar tudása. Ez pedig fontos körülmény lehet magyar fordításainak értelmezésekor. Hadd hozzak egy példát. Egyhelyütt Ibn Ruszta magyar fordításában ezt olvassuk Kmoskónál (és Zimonyinál is): „[Az Indiai-tenger] A napéjegyenlőség szigetén át ezerkilencszáz mérföld távolságra *vonul keresztül...*” A helyes fordítás: „[Az Indiai-tenger] A napéjegyenlőség szigetén ezerkilencszáz mérföldnyi távolságra *terjed túl...*” Nos, elképzelhetetlennek tartom, hogy Kmoskó valóban arra gondolt volna, amit itt olvasunk, hiszen ez egy szökőár, egy valóságos cunami leírása! Ilyen hibát inkább az követ el, aki nem tudja magát jól kifejezni magyarul. Ez pedig azért lényeges a mi szempontunkból, mert ha tisztában vagyunk azzal, hogy Kmoskó szövegei esetében ilyen problémákkal kell számolnunk, akkor másként, óvatosabban fogunk bánni velük: értelmezése során, különösen fordítás esetén mindig figyelünk arra, vajon a megfelelő magyar szót használja-e, illetve biztosan jól fejezi-e ki magát: valóban azt írja, amire gondol? Meggyőződésem, hogy olyan nyilvánvalóan értelmetlen címeket is, mint például „Az országok helyesbítése,” „Az országok ábcéje,” vagy „A nemzetek rétegeinek a könyve,” inkább olyan ember hajlamos leírni, aki számára idegen nyelven fogalmaz, ahol mintegy nem „érzi” a szavak, a kifejezések jelentését – ezt az ember akár saját tapasztalatából is jól ismerheti, midőn idegen nyelven kell valamit megfogalmaznia.⁸¹

Minthogy Kmoskó hiányos magyar tudásának más jelei is voltak, megpróbáltam utánanézni ennek a kérdésnek és igyekeztem többet megtudni személyéről, életéről. Ma úgy látom, valóban a szlovák nyelv lehetett Kmoskó anyanyelve. Ezen túlmenően egész sor érdekes adat derült ki róla, ami a korabeli magyar történelem alaposabb megismeréséhez is hozzájárulhat.⁸² Azóta egyébként már árnyaltabban látom ezt a kérdést. Továbbra is meggyőződésem, hogy voltak problémák Kmoskó magyar nyelvhasználatával, nyelvtudásával, tehát az említett óvatosság teljes mértékben indokolt. Ugyanakkor úgy vélem, elsősorban nem anyanyelv kérdése, hogy valaki hogyan fejezi ki magát magyarul, hanem ennél jóval összetettebb probléma: iskolázottság, műveltség, egyéni adottság, stb. játszik szerepet benne, valamint példának okáért az is, hogy egyszerre hány nyelvet használ rendszeresen az illető. Azaz lehet valaki nem magyar anyanyelvű, ámde ha később jól megtanul magyarul, rendelkezhet tökéletes magyar tudással. Ugyanakkor magam is ismerek olyan kisebbségi környezetben, a szomszéd országokban élő magyarokat, akiknek az anyanyelve ugyan a magyar, ám nem magyar iskolába jártak, s bizonyára ezért nem tudják jól kifejezni magukat: náluk tapasztaltam

⁸⁰ *Ormos: A magyar őstörténet...*, 763–764. o.

⁸¹ *Ormos: A magyar őstörténet...*, 757, 761. o.

⁸² *Ormos István: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához I. Keletkutatás* 2009. ősz. 37–76. o.; *Uő: Adalékok Kmoskó Mihály alakjához II. Keletkutatás* (sajtó alatt).

például az előbb említett fordítási hibához hasonló kifejezésbeli problémákat.⁸³ Egyik ilyen barátomnak, aki Magyarországon folytatott egyetemi tanulmányokat, kémia vizsgán nem jutott eszébe a „kőolaj” szó, illetve talán nem is ismerte, vagy legalább is nem szerepelt aktív szókincsében, minthogy korábban mindig szerb iskolába járt. Így jobb híján körülíráshoz akart folyamodni. Ámde a „kitermelni,” „bányászni” szó sem jutott eszébe, vagy talán ezek sem szerepeltek aktív szókincsében, így végül a következő módon fejezte ki magát: „Ott kapálják a föld alatt.” A vizsgáztató döbbenten nézett rá. A helyzetet tovább bonyolította, hogy barátom ugyanakkor nagyon szépen, ízesen beszél magyarul, tehát a vizsgáztató egy pillanatig sem gondolt arra, hogy kifejezésbeli nehézségekkel küzdene, hanem meg volt győződve arról, hogy készületlenül ment vizsgázni. Másfelől úgy gondolom, Kmoskó furcsa nyelvhasználata, nem egy esetben a kávéházi fecsegés szintjén mozgó, pongyola, gyakran durva kifejezésmódja részben valóban a magyar stíluszintekben való hiányos tájékozódásból, ám részben egyfajta nyegleségből, izgágaságból, egyúttal félelemből, belső bizonytalanságból ered, amire egyébként egyetemi tanártársai mint „Kmoskó professzor ismert idegességére” utalnak rendszeresen.

Al-Maszúdi

Első írásomban kifogásaimat hangoztattam egy al-Maszúditól származó hosszabb idézet magyar fordításával kapcsolatban.⁸⁴ Most *Válaszában* ebből a hosszabb, eredetileg felettebb problematikus idézetből Zimonyi kiragad egy rövidebb részt és megjegyzéseket fűz hozzá.⁸⁵ Ha pusztán ennél a rövidebb résznél maradunk, Zimonyi *Muszlim szerzők* című művében ez így szerepel: „A Nítasz-tengert és a Máítasz-tengert szintén egy tengernek kell tekinteni, jóllehet a tenger összeszűkül egy bizonyos helyen kettenük között, mintha öblöt képezne a két víz között.”⁸⁶ Első írásomban ehhez a mondat-hoz a következő kérdést fűztem szögletes zárójelben: „Hogyan kell ezt elképzelnünk?”⁸⁷ Ezzel a kérdéssel arra utaltam, hogy ez a magyar mondat tökéletesen értelmetlen, éspedig azért, mert Zimonyi félreértelmezte az arab *halídzs* szót. Ez a szó az arab *haladzsa* „húz, von, kinyújt (angol *protract*); elmozdít, elvisz, áthelyez, stb.” gyökből származik és alapvetően „egy nagyobb víztömeghez kapcsolódó kisebb víztömeget” jelöl. A modern arabban leginkább a Zimonyi által itt is alkalmazott „öböl” jelentésben áll, ámde különösen régi szövegekben gyakorta jelöl például „csatornát,” „folyóágot” is.⁸⁸ Ezzel a szóval illették például a középkori Kairót átszelő messze-földön híres *csatornát*. Ezen a helyen nyilvánvalóan a Kercsi-szorosról van szó, s a szó a két földnyelv közötti víztömeget jelöli, ámde erre a magyar „öböl” szó nem használható. Az ugyanis egy olyan víztömeget jelöl, amelynek egy kijárata van, amely egy ággal kapcsolódik egy nagyobb víztömeghez. (Ez a szó szerepel egyébként másutt is – szintén tévesen – Zimonyi művében, ahol egy Kmoskótól változtatás nélkül átvett

⁸³ Kmoskó anyanyelvéről részletesebben lásd *Ormos: Adalékok... II.*

⁸⁴ *Ormos: A magyar őstörténet...*, 747–748. o.

⁸⁵ *Zimonyi: Hamzától...*, 333. o.

⁸⁶ *Zimonyi, Muszlim források...*, 164. o.

⁸⁷ *Ormos: A magyar őstörténet...*, 747. o.

⁸⁸ *Lane: An-Arabian...*, 783. o.

idézettel állunk szemben.⁸⁹⁾ Én ezt ezen a helyen, a Kercsi-szoros leírásánál részletesen nem fejtettem ki, hanem csupán a helyes magyar fordítás megadására szorítkoztam: „A Buntusz-tenger és a Májutisz-tenger szükségszerűen egy tengert kell, hogy alkosson, *jóllehet a szárazföld egy helyen szűkületet képez közöttük*, és ez a rész olyan, mint egy csatorna.”⁹⁰⁾ (Zimonyival ellentétben én itt a legmodernebb, Pellat-féle szövegkiadást használtam, amely a tulajdonnevek pontosabb olvasatát adja. Ezzel az aspektussal itt most nem foglalkozunk.)⁹¹⁾ Úgy tűnik, ezt a javítást Zimonyi elfogadta, mert nem fűz hozzá megjegyzést. Újra alaposan áttekintve a szöveget pontosítanom kell fordításomat, amely azonban lényegi szempontot nem érint: „A Buntusz-tenger és a Májutisz-tenger szükségszerűen egy tengert kell, hogy alkosson, *jóllehet a szárazföld egy helyen szűkületet képez közöttük*, és a két víz között[i rész] olyan, mint egy csatorna.” Zimonyi azt kifogásolja, ahogyan a kiemelt részt fordítottam, szerinte ugyanis ez „értelemzavaró, mivel azt a képzetet keltheti, hogy a szárazföld elválasztja egymástól a két tengert.” Én ezzel nem értek egyet: szerintem a fordításom, ami egyébként híven adja vissza az eredeti arab szöveget, egyáltalán nem értelemzavaró, és ha az ember figyelmesen olvassa a szöveget, nem is kelti azt a képzetet, hogy a szárazföld elválasztaná egymástól a két tengert. Zimonyi szerint a helyes fordítás így hangzik, amiből rögtön kettőt is ad – ez egyébként önmagában is ellentmondás, mert „*a*” *helyes fordítás* szükségszerűen egy fordítást kell, hogy jelentsen: „*jóllehet a szárazföld egy helyen összeszűkíti a két (tengert)*” vagy „*jóllehet a szárazföld egy helyen szűk átjárót hoz létre közöttük.*”⁹²⁾ Az első változattal az a baj, hogy oly mértékben betűszerint követi az arab eredetit, hogy magyarul nem is igazán érthető. Ha csak a Zimonyi-féle fordítást ismerő magyar anyanyelvű olvasóként próbálom a mondatot értelmezni, azzal a problémával találok szemben magamat, hogy hogyan is kellene elképzelnem azt, hogy itt a szárazföld egyszerre *két* tengert is összeszűkít. Ugyanis mai gondolkodásunk szerint arról van szó, hogy a szárazföld valójában *egy* tengert szűkít össze egy adott helyen, és ily módon jön létre *két* tenger. Azt is le kell szögezmem: ha Zimonyi értelemzavarónak tartja az én fordításomat, „mivel azt a képzetet keltheti, hogy a szárazföld elválasztja egymástól a két tengert,” úgy ez a megjegyzése erre a fordításra épp úgy érvényes! Zimonyi második egyedüli helyes fordítása egyáltalán nem fogadható el, mert teljesen elrugaszkodik az eredetitől, az arab szövegben ugyanis nincs szó semmiféle „átjáróról.” Úgyhogy továbbra is úgy vélem, hogy a saját fordításomat kell ezen a helyen előnyben részesítenem.

Midőn ennek az „összeszűkít” stb. jelentésű kifejezésnek a különböző szövegkiadásokban előforduló – egyébként teljesen lényegtelen – változatait tárgyalja, mintegy magyarázatként Zimonyi kijelenti hogy ő fordítása során Maszúdi egy bizonyos

⁸⁹⁾ *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. (Szerk. Zimonyi István). (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 13. *A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának és Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének kiadványai*. A sorozatot szerkeszti Zimonyi István). Budapest, 2000. 153. o.; *Zimonyi*: Muszlim források..., 163. o.; *Ormos*: A magyar őstörténet..., 753–754. o.

⁹⁰⁾ *Ormos*: A magyar őstörténet..., 747. o.

⁹¹⁾ Vö. *D[ouglas] M. Dunlop*: „Baħr Buntus.” In: *Encyclopaedia of Islam*. New edition. Leiden–London, 1960–2004. I. kötet, 927. o.; *Uő*: „Baħr Māyutis.” In: *Encyclopaedia of Islam*. New edition..., I. kötet, 933–934. o.

⁹²⁾ *Zimonyi*: Hamzától..., 333. o.

egyiptomi kiadását vette alapul: „Maszúdi egyiptomi kiadását használtam. ... Ormos interpretációjában a Pellat-féle kiadás főszövegét fordította, míg magam az egyiptomi kiadás variációját vettem alapul.”⁹³ Erre azonban művében egyáltalán nem utal, az idézett egyiptomi kiadás a bibliográfiájában sem található meg: mindenütt csak Barbier de Meynard és Pavet de Courteille Párizsban megjelentetett (1861–1877) kétnyelvű kiadása, valamint Charles Pellat új francia fordítása szerepel. Meg kell jegyezni, hogy művét most alaposabban szemügyre véve kiderül, hogy a megfelelő utalást tartalmazó lábjegyzetben a Barbier de Meynard és Pavet de Courteille-féle kiadás lapszámait mellett zárójelben valóban áll még két másik szám is, ámde ha egyáltalán nem utal a hivatkozás forrására, akkor egy olvasó nem fog rájönni, hogy az mire vonatkozik. Ráadásul a hivatkozás módja, azaz hogy első helyen az említett francia kiadás lapszámait állnak, semminemű kétséget nem hagy afelől az olvasóban, hogy Zimonyi azt a kiadást használta. A zárójelben álló számok önmagukban értelmezhetetlenek, s minthogy különben is zárójelben állnak, az ember átsiklik fölöttük, sajtóhibának vélvén őket. Ki kell jelentenünk, hogy ez az eljárás nem fogadható el. Esetünkben ráadásul ennek az egész kérdésnek nincs semmilyen jelentősége, minthogy a két kiadás között itt csupán lényegtelen, teljességgel elhanyagolható különbség van.⁹⁴

Meg kell jegyezni, hogy ez a nem könnyű arab passzus Maszúdinál nyelviileg szokatlanul van megfogalmazva és nem problémamentes. Ismereteink mai szintjén azonban lehetetlen eldönteni, hogy ez a szöveg mennyire autentikus. Első írásomban utaltam arra, hogy Maszúdi arab szövege nem áll rendelkezésünkre megbízható formában, minthogy mind a mai napig nem jelent meg a szövegnek a mai kor követelményeinek megfelelő kritikai kiadása, mert a műnek nagy számban léteznek olyan kéziratok, amelyeket még soha senki sem vizsgált meg. Lehetséges, hogy ezek nem hoznak majd újat, ámde azt sem zárhatjuk ki, hogy adott esetben lényegesen módosítani kell majd elképzeléseinket.⁹⁵ Ehhez azonban mindenképp szükséges, hogy valaki alapos tanulmányozásnak vesse alá a mű valamennyi fellelhető kéziratát, illetve elkészítse a megbízható kritikai kiadást. Ezek a problémák már elvi megfontolásokból kiindulva is különös súllyal esnek latba a Közép- és Kelet-Európával foglalkozó részek kapcsán. Itt ugyanis számos olyan kérdés kerül megtárgyalásra, illetve sok olyan tulajdonnév fordul elő, amellyel a másolók aligha találkoztak életük addigi folyása során. Ezért azután meglehetősen nagy valószínűséggel számolhatunk másolási hibák becsúsztatásával, szövegromlással ezekben a részekben: sokkal inkább, mint amilyenekre egy átlagos műveltségű másoló számára is jól érthető szöveg esetében kell felkészülnünk. Ennek a problémának az égető voltát már több mint fél évszázada is érezték a Kelet-Európa történetére vonatkozó arab forrásokkal foglalkozó kutatók. Ezzel magyarázható, hogy midőn 1958. október 15-e és 18-a között orientalista konferencia került megrendezésre Varsóban, amely a Közép- és Kelet-Európára vonatkozó keleti források tanulmányozásának és kiadásának kérdéseivel foglalkozott, a konferencia egyik fő témája Maszúdi szövegeinek, mindenek előtt a *Murúdzs adz-dzahabé*nak aggasztó állapota volt. A résztvevők egyetértettek abban, hogy a „francia [Barbier de Meynard- és Pavet de Courteille-féle] kiadás – különösen a Kelet Európa népeivel kapcsolatos –

⁹³ Zimonyi: Hamzától..., 333. o.

⁹⁴ Ormos: A magyar őstörténet..., 747–748. o.

⁹⁵ Ormos: A magyar őstörténet..., 766–767. o.

hiányosságainak kijavítása céljából sürgősen szükség van gondos előzetes szövegkritikai munkára.”⁹⁶ A konferencia, amelyen lengyel, szovjet, csehszlovák és jugoszláv résztvevők mellett Magyarországot Fekete Lajos és Czeglédy Károly képviselte, határozatot hozott arról, hogy munkálatok kezdődnek, amelyeknek célja előkészíteni a releváns szövegrészek kritikai kiadását Maszúdi műveiből. E vállalkozás megszervezésével a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Orientalisztikai Intézetét bízta meg a konferencia.⁹⁷ Nem tudok arról, hogy ez a terv kézzelfogható eredményt hozott volna. Azóta megjelent ugyan a korábbi francia kiadás és fordítás átdolgozott változata Charles Pellat gondozásában, ámde – amint korábban említettem – az ő kiadása sem orvosolta az alapvető hiányosságokat, jóllehet kétségtelenül jobb szöveget ad. A helyzet tehát lényegében mit sem változott a varsói konferencia óta: minden Maszúdi szövegére alapozott eszmefuttatást ideiglenesnek kell tekintenünk.⁹⁸

A „magyar” népnév

Első írásomban felrótam Zimonyinak, hogy még csak észre sem vette, hogy Abulfidának általa „új kritikai kiadásban” kiadott szövegrészletéhez kapcsolódóan az illusztris szerző egyértelműen, pontosan megadja, hogy hogyan kell kiolvasni az arab szövegben szereplő *madzságar* név egyes mássalhangzóit, amelyek egyébként egy átlagos arab kéziratban többféleképpen is olvashatók. Ezt ugyanakkor bizonyítéknak tekintettem azzal a föltételezéssel szemben, hogy művelt arabok ezt a szót *muħaffarijja* vagy valamilyen hasonló alakban olvasták volna ki. Ennek kapcsán fölvettem még egy *lehetőséget* is azzal kapcsolatban, hogy Hvolszon és de Goeje miért épp a *madzságarijja* alakot választotta a többféle lehetőség közül: „Továbbá *lehetőségként* az a gondolat is fölmerül az emberben, hogy Hvolszon és de Goeje olvasata egyaránt *legáltalábbis részben* ezen az adaton alapul. Abulfidá művét mindketten jól ismerhették, és de Goeje, mint leideni arabista, bizonyára tudott a leideni könyvtár egyik büszkeségéről, az Abulfidá-kéziratról, amely a szerző javításait és megjegyzéseit tartalmazza...”⁹⁹ Tehát nem azt állítottam, amit Zimonyi nekem tulajdonít, nevezetesen hogy de Goeje olvasata *kizárólag* ezen az adaton alapulna. Zimonyi említi, hogy de Goeje utal „Bíborbanszületett Konstantín császár *meger* adatára,” ezért úgy véli, de Goeje *madzságar* olvasatának alapjául ez a *meger* adat szolgál.¹⁰⁰ Nos, eltekintve attól, hogy a császárnál egészen pontosan Μεγέρη áll (birtokos esetben),¹⁰¹ az kétségtelenül igaz, hogy kiadásának apparátusában de Goeje hozza ezt az alakot, ámde a „vö. [vesd össze]” jelentésű latin *cf.* [=confer] rövidítés használata nem bizonyítja azt, hogy de Goeje *kizárólag* erre az adatra alapozta volna olvasatát: ez az utalás tág jelentéstarto-

⁹⁶ *Zahogyer: Kaszpijszkij...*, I. kötet, 63. o.

⁹⁷ Jezsegodnyik Bolszj Szovjetszkoy Enciklopedyii 1958. H.n. [Moszkva], é.n. [1959]. 460. o.; *Zahogyer: Kaszpijszkij...*, I. kötet, 63. o. A konferencia egyik aktív résztvevője, Zahogyer maga is szembesült ezekkel a nehézségekkel kutatásai során. Uo., I. kötet, 60–66. o.

⁹⁸ *Ormos: A magyar őstörténet...*, 766–767. o.

⁹⁹ *Ormos: A magyar őstörténet...*, 744. o. (Kiemelések tölem. – O.I.). Vö. még *i.m.*, 743. o., 36. sz. jegyzetet és a hozzátartozó szövegrészt.

¹⁰⁰ *Zimonyi: Hamzától...*, 335. o.

¹⁰¹ A névhez és a birtokos esethez ld. *Moravcsik: Az Árpád-kori magyar történet...*, 47. o., 34. jegyzet.

mánnal bír, és csupán az a következtetés vonható le belőle, hogy de Goeje szerint létezik *valamilyen* kapcsolat a két adat között. Zimonyi érvelését egyébként azzal a bizonyítékkal támasztja alá, hogy „Bíborbanszületett Konstantín császár *meger* adatá[ban] ... a görög gamma tökéletesen megfelel az arab gainnak.”¹⁰² Ez tévedés. A bizánci görögben, így Bíborbanszületett Konstantin korában is a görög *gamma* (γ) betű két hangot jelölt attól függően, hogy milyen hang állt utána. Ha mély magánhangzó (*a, o, u*) vagy mássalhangzó követte, akkor volt jellemző a Zimonyi által leírt ejtés (arab *ğajn*, zöngés veláris spiráns, megfelel a „raccsolt” *r*-nek), ám ha magas magánhangzó (*e, i*) következett rá, ejtése a magyar *j*-nek felelt meg. Az *epszilon* (ε) ejtése a bizánci görögben mindig nyílt *e* volt, ezért a magyar „Megyeri” törzsnévből eredő Μεγέρη alakban a γ betű *j*-nek ejtendő: ezt a korabeli Bizáncban tehát *Mejeri* alakban ejtették.¹⁰³ Ez szabályos megfelelésnek tekinthető: a magyar *gy* hangot más esetekben is ezzel a magas magánhangzó előtt álló, tehát *j* hangértékű γ betűvel adták vissza a bizánci görögben.¹⁰⁴ Másfelől pedig semmi nem utal arra, hogy magyar szavak átvétele során a bizánci görögben az ε betűt a nyílt és zárt *e*-n kívül más – például a mély hangrendű *a* – magánhangzó jelölésére használták volna.¹⁰⁵ Ily módon ez az érvelés nem alkalmas annak a bizonyítására, hogy bármilyen kapcsolat állna fön a *madzsğar* alak *ğajn*ja és a Μεγέρη *gammája* között, és egyébiránt azt sem bizonyítja semmi, hogy de Goeje – tévesen – valóban erre gondolt volna, amiképpen Zimonyi véli. Azt természetesen nem tudhatjuk, hogy de Goeje pontosan mire gondolt, minthogy ő maga erről hallgat. Ám figyelembe véve azt, hogy – mint már feljebb láttuk – lehetségesnek tartja valamiféle kapcsolat fennállását az Ibn Ruszta kéziratában szereplő جيرة alak és a császárnál olvasható γύρα szó között, azt kell föltételeznünk, hogy esetünkben is inkább a Μεγέρη *gammája* és a *madzsğar* szó *dzsim*je között tételezett föl valamilyen kapcsolatot.¹⁰⁶ Ha tehát arra vagyunk kíváncsiak, honnan eredhet a *madzsğarijja* alak *ğajn*jának az olvasata de Goejénál, a Μεγέρη alak *gammája* nem jöhet szóba lehetőségként. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *madzsğarijja* olvasat mássalhangzóinak illetően kiolvasása eredetileg Hvolszontól származik, akinek a munkájára de Goeje kiadásának megfelelő részében messzemenően támaszkodott. (Hvolszon egyébként *modzsğarijja*-alakot ír, minthogy figyelembe veszi a kézirat magánhangzó-jelét – amint már feljebb láttuk, a magánhangzó-jeleket nagyon gyakran utólag, önkényesen írták be kéziratokba, ezért egyszerűen figyelmen kívül szokás hagyni őket a szövegkiadás során.¹⁰⁷) Hvolszon, aki kommentárjában hosszasan foglalkozik a magyarok

¹⁰² Zimonyi: Hamzától..., 335. o.

¹⁰³ Gyóni: A magyar nyelv..., 8, 170–172. o. [2]; Moravcsik: Einführung..., 68. o.

¹⁰⁴ Moravcsik Gyula: A „Géza” név a magyar Szent Koronán. *Magyar Nyelv* 31 (1935) 140. o.; Gyóni: A magyar nyelv..., 171–172. o. [D].

¹⁰⁵ Gyóni: A magyar nyelv..., 9–10, 163–164. o.

¹⁰⁶ Lásd feljebb a 30. sz. jegyzetet és a hozzátartozó szövegrészt.

¹⁰⁷ Németh Gyula szerint e népnév első szótagjában eredetileg *o* magánhangzó állt és ez így helyesen szerepel Ibn Ruszta londoni kéziratában, s ezt de Goeje a modern magyar alak hatása alatt javította ki *a*-ra. Németh Gyula: A magyar népnév legrégebb alakjai. *Magyar Nyelv* 25 (1929) 8–9. o. [=Uő: Törökök és magyarok. (Budapest Oriental Reprints, A 4). Budapest, 1990. I. kötet, 70–71. o.]. Nos, anélkül

különböző neveivel az arabírásos keleti forrásokban, nem nyilatkozik arról, hogy miért választotta ezt az olvasatot. Sőt, még csak nem is utal arra, hogy a kéziratban nem ez az alak állna, pedig ezt máskor megteszi. (Ez egyébként jogában áll: az eltérések – egy kivétellel – csak diakritikus pontokat érintenek, márpedig azoknak sem szokás jelentőséget tulajdonítani egy kéziratban.) Az egyetlen kivétel a *madzságar* szó *gajn* betűje, ahol a kéziratban *f* betű áll, ami azonban annyira hasonlít a *gajn* betűre, hogy talán maga Hvolson is összekeverte őket, midőn korábbi ismeretei alapján önkéntelenül is *gajnt* olvasott ezen a helyen. Ám az is lehetséges, hogy a szerinte egyébként is tudatlan másoló nyilvánvaló hibájának tekintette, és még azt sem tartotta szükségesnek, hogy ezt külön megemlítsse.¹⁰⁸ A magyarok neveinek arab alakjaival kapcsolatban számos kérdés vár még megoldásra, mindazonáltal továbbra is úgy vélem: abban, hogy Hvolson és de Goeje az itt szereplő olvasatot választották, az Abulfidánál részletesen és pontosan jelzett névalak *is* szerepet játszhatott. Mégpedig azért, mert Abulfidá egyértelműen megadja ennek a betűnek az olvasatát, míg azokban az esetekben, amikor ez a népnév szerepel a kéziratokban, mindig fokozottan számolnunk kell másolási hiba vagy téves kiolvasás lehetőségével, minthogy itt egy idegen tulajdonnévről van szó, amelyet átlag olvasó aligha ismert. A *madzságar* szó kapcsán utalok arra a korábbi fejtegetéseimre, hogy a *dzs*-vel jelölt hang esetében, amit az arab írás a *dzsím*-betűvel jelöl, nem tudjuk pontosan, milyen hangot ejtettek a forrásaink megszületésének korában. Jobb híján természetesen megtarthatjuk a *dzs*-betűkapcsolatot a *madzságar* szóban, ámde ezt a tényt hangtani fejtegetések során sohasem téveszthetjük szem elől.¹⁰⁹

Az óra

Első írásomban szóvá tettem, hogy Kmoskó félreértette egy Jákút-idézetben *az óra* kifejezést, ezt Zimonyi nem vette észre és változtatás nélkül átvette tőle: „Nem tart egy óráig sem és egy széles arcú, kisszemű, laposorrú nép fog jönni, s a Tigris partján fogja kipányvázni lovait.” Így írtam: „Nos, aki rendelkezik néminemű arab irodalmi olvasottsággal, az rögtön gyanút fog az *egy óra* kifejezés kapcsán, s miután meggyőződött arról, hogy az arabban *az óra* áll, valamint a *takúmu* ige, ami valaminek a *beálltát*, s nem pedig az *elmúltát* jelöli, rögtön rájön, hogy a helyes fordítás így hangzik: „Nem hal még ki a jelen nemzedék sem, s egy széles arcú, kisszemű, laposorrú nép fog jönni, s a Tigris partján fogja kipányvázni lovait...”” Egyben a kapcsolódó lábjegyzetben utaltam Lane szótárának megfelelő helyére, ahol az illusztris szerző ezt az egész fontos kérdéskört röviden ismerteti.¹¹⁰ Részletesen nem indokoltam meg a fordításomat, mert

hogy állást akarnék foglalni e magánhangzó kérdésében, újfent megjegyzem, hogy ilyen jellegű arab kéziratokban a magánhangzójelek általában semmiféle szerepet nem játszanak, tehát semmiféle jelentőségük nincs. Ez azt jelenti, hogy ezen a vitatott helyen – pusztán a kéziratot tekintve – mindhárom ismert arab magánhangzó, azaz *a*, *i* vagy *u* is állhatott, függetlenül attól, hogy milyen jel szerepel a kéziratban. Ezt a kutatónak kell eldöntenie egyéb ismeretei alapján. Az arabban egyébként nincs külön *o*-magánhangzó, illetőleg *o*-jel: ez az *u*-fonéma változataként fordulhat elő. Ezért jelölésére az *u*-jelet szokás alkalmazni.

¹⁰⁸ *Ibn-Daszta*: Izvesztyija..., 25, 101–114. o., 44. pont.

¹⁰⁹ *Ormos*: Kiegészítések..., 1141–1144. o.

¹¹⁰ *Ormos*: A magyar őstörténet..., 752–753. Lane-ről ld. most *Jason Thompson*: Edward William Lane. The life of the pioneering Egyptologist and Orientalist. London, 2010.

úgy véltem, Lane kielégítő felvilágosítással szolgál, s minthogy ennek a kérdésnek az alapos tárgyalása túlságosan hosszúra nyúlt volna, nem akartam egy már minden határon túlmenően hosszú recenziót még tovább nyújtani. Ámde kiderült, rosszul vélekedtem, és ez a fordítás mégiscsak magyarázatra szorul, mert Zimonyinak nem sikerül eligazodnia ebben a kérdéskörben, amint ezt *Válasza* is mutatja.

Nos, a következőről van szó.¹¹¹ A Koránban számos alkalommal előfordul *az óra* kifejezés, mindig határozott névelővel, „az utolsó óra,” „a vég,” „a világvége,” „a végítélet,” „a feltámadás” jelentésben. Mohamed próféta úgy vélte, hogy a végítélet – amelyet egyébként nem csak ez a szó jelölhet a Koránban¹¹² – hamarosan be fog következni, ám hogy pontosan milyen időpontra gondolt, az vitatott. Van olyan nézet, mely szerint azért nem jelölt ki utódot az iszlám közösség élére sem, mert nem gondolta, hogy egyáltalán szükség lehet egy ilyen lépésre, meg volt ugyanis győződve arról, hogy a világvége még az ő élete során eljő.¹¹³ Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a Korán megfelelő helyeinek legalább is egy része a legközelebbi jövőben számol a végítélet bekövetkeztével, és azt sugallja a híveknek, hogy erre minden percben készen kell állaniuk, ugyanakkor a végítélet időpontja sehol sincsen pontosan meghatározva.¹¹⁴ Az is jól ismert, hogy a Korán nem szisztematikus foglalatát adja Mohamed próféta nézetrendszerének, hanem gyakorta töredékes kijelentések gyűjteményének tekinthető, amelyek nem föltétlenül alkotnak következetes, zárt rendszert.¹¹⁵ Tudjuk, hogy a Korán számos helyén Mohamed próféta költői szárnyalású, színpompás, nem egyszer félelmet keltő nyelvezettel igyekezett népét a jó útra terelni. Ebben a megfelelő életmódot követő hívekre a paradicsomban váró gyönyörök részletes leírása mellett a pokol kínjainak aprólékos taglalása is fontos szerepet kapott, s afelől sem hagyott kétséget, hogy ezek a kérdések napi fontossággal bírnak, minthogy *az óra* eljövetele a közeljövőben várható. Ezekkel a magukkal ragadó, színes képekben gazdag, zsongó-bongó költői kijelentésekkel gyakorta híveinek érzelmeire kívánt hatni elsősorban, ezért pontos, racionális értelmezésük nemegyszer nehézségekbe ütközik. E kijelentések esetében nem a tényszerű tartalom, hanem a szuggesztív hatás játszik döntő szerepet, ami egyébként Mohamed próféta személyiségének is egyik kiemelkedő fontos jellemzője volt: a próféta alapvetően nem annyira tanításának zárt, logikus rendszerével, mint inkább személyiségének szuggesztív erejével hatott követőire.¹¹⁶

A végítélet kérdésköre fontos szerepet játszik a Mohamed próféta kijelentéseit, bizonyos helyzetekben tanúsított viselkedéseit, vagy mások általa jóváhagyott viselkedését rögzítő, úgynevezett *hadisz*-, avagy *hagyományirodalomban* is, amelyet a halála utáni évszázadok során gyűjtött össze a kegyes utókor. Ennek egy része hiteles, másik része

¹¹¹ A kérdéshez lásd mindenekelőtt *Suliman Bashear: Muslim apocalypses and the hour: A case-study in traditional reinterpretation. Israel Oriental Studies* 13 (1993) 75–99. o.

¹¹² Felsorolásukat ld. *D[irk] S[ijbolt] Attema: De Mohammedaansche opvattingen omtrent het tijdstip van den jongsten dag en zijn voorteekenen. Amszterdam, 1942. 8. o., 6. jegyzet.*

¹¹³ *Paul Casanova: Mohammed et la fin du monde. Étude critique sur l’Islam primitif. Párizs, 1911–1924. 12, 178–183. o.*

¹¹⁴ *Casanova: Mohammed...*, 12–13. o.; *Bashear: Muslim apocalypses...*, 80–87.; *David Cook: Muslim apocalyptic and jihād. Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 20 (1996) 66, 70. o.

¹¹⁵ *Attema: De Mohammedaansche...*, 6. o.

¹¹⁶ *Attema: De Mohammedaansche...*, 6. o.

viszont bizonyosan nem: minthogy a próféta kijelentései, illetve bizonyos helyzetekben tanúsított viselkedése, cselekedetei iránymutató jelleggel bírnak követői számára s az iszlámjog egyik alapját is képezik, nem nehéz belátni, hogy a későbbi századok során akár jó-, akár rosszhiszeműségből egyesek a szerintük követendő szabálynak megfelelő kijelentést vagy viselkedést *utólag* igyekeztek a próféta személyéhez kapcsolni, hogy ily módon biztosítsák hitelességét. Nos, ez a korpusz is tartalmaz olyan elemeket, amelyek arra engednek következtetni, hogy Mohamed próféta a végítélet igen közeli eljövételével számolt.¹¹⁷ A hadísirodalomban is számos alkalommal előfordul *az óra* kifejezés. Ezeknek a hadíszoknak egyik jellemző csoportját alkotják a *lá takúmu sz-száa hattá...* „nem következik be *az óra* addig, amíg...” kezdetűek, amelyek azután valamely olyan eseményt tartalmaznak, amely mintegy fenyegető előjelként közvetlenül megelőzi az utolsó ítéletet. Ezek közé tartozik egyébként a bennünket érdeklő hadísz is. Ezeknek a hadíszoknak több fajtája ismert.¹¹⁸ Egyikükben különböző történelmi események bekövetkezése szerepel az utolsó ítélet előhírnökeként. Már viszonylag korán problémát jelentett ugyanakkor az a körülmény, hogy egyes, ebbe a csoportba tartozó hadíszok olyan konkrét, igen közeli események bekövetkeztét adták meg *az óra*, *a világvége* eljövételét közvetlenül megelőző jelként, amelyek azután hamarosan valóban be is következtek, ám anélkül, hogy egyúttal a világvége is eljött volna a jövendölések szerint.¹¹⁹ Egyes koránmagyarázók is szükségét érezték, hogy megindokolják, miért késhet – pl. Rázi (1149–1209) kiemelkedő filozófus és teológus esetében akár 6 évszázadot is – a Korán egyes helyein igen közelinek mondott végítélet bekövetkezése. Az utolsó ítélethez, a világvégéhez való viszony is részben megváltozott időközben. A társadalom egy része időről-időre továbbra is a világvége közeli bekövetkeztével számolt – különösen kritikus történelmi szituációkban –, mindazonáltal az iszlám közösséget Mohamed próféta korában jellemző világvége-váró, eszkatologikus hangulatot, illetve világszemléletet a társadalom más részében fölváltotta egy realiztikusabb hozzáállás, amely ugyan továbbra sem kételkedett a világvége eljövételében, ámde azt már nem napi aktualitásként kezelte, hanem a valamikori távoli jövőben várta már.¹²⁰ A megváltozott körülmények folyamánként jelentkező nehézségek megoldására számos különböző próbálkozás történt. Így például megpróbáltak átértelmezni bizonyos szavakat, kifejezéseket. Így ismerünk olyan magyarázatot, mely szerint ha a Korán arról ír, hogy közel van a végítélet, akkor a „közel” szó nem a mindennapi értelmében értendő, hanem a jelentése itt „eljövendő,” mert minden

¹¹⁷ Néhány fontos példát elemez M[eir] J[acob] Kister: ‘A booth like the booth of Moses...’ A study of an early *ḥadīth*. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 25 (1962) 150–155, valamint Bashear: Muslim apocalypses..., 76–80. o. Ld. még Cook: Muslim apocalyptic..., 75, 82. o.

¹¹⁸ Számos ilyen hadísz közöl vegyes jellegű kommentárokkal például *Sihábaddín Abulfadl al-Aszkaláni (Ibn Hadzsar)*: Fath al-bári bi-sarh al-Buhári. Kairó 1387/1959. XIV. kötet, 138–143. o. [al-Rikák]; XVI. kötet, 187–203. o. [al-Fitan].

¹¹⁹ Bashear: Muslim apocalypses..., 76, 98. o. Vö. Cook: Muslim apocalyptic..., 84. o., 64. sz. jegyzet vége; 103–104. o., 134. sz. jegyzet.

¹²⁰ Vö. Jorge Aguadé: Messianismus zur Zeit der frühen Abbasiden: Das Kitāb al-Fitan des Nu‘aim ibn Ḥammād. Diss. Tübingen. 1979. 47–59. o.; Bashear: Muslim apocalypses..., 87, 92–94. o.; Josef van Ess: Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam. Berlin, 1991–1995. I. kötet, 7–8. o.; Uő: Der Fehltritt des Gelehrten. Die „Pest von Emmaus” und ihre theologischen Nachspiele. (*Schriften der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Supplement*, 13). Heidelberg, 2001. 177–199. o.

„közel” van, ami „eljö.”¹²¹ Más magyarázatok azt hangsúlyozzák, hogy az olyan időegységek, mint „nap,” „év” valójában nem köznapi értelmükben szerepelnek ezekben a megnyilatkozásokban, tehát adott esetben „fél nap” valójában 500 évet is jelenthet.¹²² Ebben a Koránra hivatkozhatnak, amely így ír: „Uránál egy nap olyan, mint a ti számításotok szerinti ezer esztendő,”¹²³ míg a Korán egy másik helye szerint egy nap tartama 50.000 év.¹²⁴ Ennek az elképzelésnek vannak előképei az Ó- és Újszövetségben is: „Mert ezer esztendő a szemedben olyan mint a tegnapi nap, amint elmúlik, mint egy őrség¹²⁵ az éjszakában.” (Zsolt 90,4.); „egy nap az Úr előtt olyan, mint ezer esztendő, s ezer esztendő is, akárcsak egyetlen nap.” (2 Péter 3,8.). A mi szempontunkból felettébb tanulságos, hogy míg a zsoltár általában az emberi élet rövidegére utal, addig az ószövetségi képet továbbfejlesztve Péter már az emberi időszámítás viszonylagosságát hangsúlyozza ki a korai keresztények számára, és pedig a miénkkel felettébb rokon körülmények között. Krisztus megígért második eljövételének elmaradása, illetőleg késése ugyanis sokakban kételyeket ébresztett: „az utolsó időben gonosz csúfólódók lépnek föl, akik kényükre-kedvükre élnek, s azt kérdezzék: „Hol marad megígért eljövetele?”” (2 Péter 3,3–4.).¹²⁶

A fentebb említett megoldások közé tartozik az *óra* kifejezés értelmezése, illetve átértelmezése is. Ily módon az *óra* kifejezésnek a „végítélet” jelentésén belül három fajtáját különböztették meg: *asz-száát allati hija l-kijáma szalászatun* „három az óra, ami a feltámadás,” azaz némileg szabadabban fogalmazva „a feltámadást jelentő órának három fajtája van.”¹²⁷ Eszerint az ún. *nagy óra* jelenti a világvégét, az utolsó ítéletet, a *középső óra* egy generáció elmúltának a végóráját, míg a *kis óra* jelenti egy ember

¹²¹ *Bashear: Muslim apocalypses...*, 81. o. Egy másik figyelemreméltó hadisz-reinterpretációt említ Kister, ahol a cipőviseléssel kapcsolatban a valójában felszólító módban álló „különbözzetek” jelentéssel bíró igealakot a megváltozott történelmi körülményeknek megfelelően „különbözhetek” jelentéssel értelmezték. Mások a hagyományozók láncában találtak most hibát, ami szemükben érvénytelenítette a hagyományt. A hadisz így szól: „Hálífú l-jahúd fa-innahum lá juszallúna fi niálihim va-lá fi hifáfihim Különbözzetek a zsidóktól: ők nem cipőben és nem papucsban imádkoznak.” *M[eir] J[acob] Kister: „Do not assimilate yourselves...” Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 12 (1989) 344–346. o.

¹²² *Bashear: Muslim apocalypses...*, 95–96. o.

¹²³ Szó szerint: „Uránál egy nap olyan, mint ezer olyan esztendő, amelyet ti számoltok.” (Korán 22,47; vö. Korán 32,5).

¹²⁴ Korán 70,4.

¹²⁵ Az ószövetségi korban az éjszakát három ilyen részre osztották. Ld. *Bibel-Lexikon*. (Szerk. *Herbert Haag*). 4. kiadás. Lipcse, 1981. 1212. hasáb [*Nachtwache*].

¹²⁶ Sík Sándor fordítása, amely a szöveg értelmét követi. Az idézet vége szó szerint így hangzik: „Hol van eljövételének ígérete?” A kérdéshez ld. *Die »Katholischen« Briefe. Die Briefe des Jakobus, Petrus, Johannes und Judas.* (Ford. és komm. *Horst Balz, Wolfgang Schrager*). (*NTD Das Neue Testament Deutsch. Neues Göttinger Bibelwerk. Teilband* 10). 2. kiadás. Berlin, 1982. 147, 149. o.

¹²⁷ *Ar-Rágib al-Iszfaháni (Abu l-Kászim al-Huszajn ibn Muhammad): Al-Mufradát fi gáríb al-Kurán.* (Kiad. *Muhammad Szajjid Kiláni*). Kairó, 1381/1961. 248. o.; *Uő: Mufradát alfáz al-Kurán.* (Kiad. *Szafván Adnán Dávúdi*). Damaszkusz, Bejrút 1412/1992. 434–435. o.; *Muhammad ibn Jakúb al-Fírúzábádi: Baszáir dzavi t-tamjíz fi latáif al-Kitáb al-aziz.* (Kiad. *Muhammad Ali an-Naddzsár*). Kairó, 1964–1973. III. kötet, 276–277. o. (lényegtelen eltéréssel); *Murtadá az-Zabídi: Tádzs al-arúsz fi dzsaváhir al-Kámúsz.* [Kairó, 1306–1307 (1888–1890); reprint] Bejrút, é.n. 5. kötet, 390. o.; *Lane: An Arabic...*, 1468. o., 1. hasáb. – A magyar fordításhoz vö. az olyan szerkezeteket, mint „Három a magyar igazság,” vagy „Három a kislány.”

életének a végóráját.¹²⁸ Így a középső óra jelentést alapul véve lehetséges megmagyarázni például azt a hadísz, amelyben így szólt Mohamed próféta egy fiút megpillantva: „Ha sokáig él ez a fiú, akkor nem hal meg mindaddig, amíg el nem jön az óra.” Ebben az esetben ugyanis könnyen lehetséges, hogy Mohamed próféta valóban azzal számolt, hogy még a fiú életében bekövetkezik a végítélet, ámde a fiú időközben meghalt, sokan mások is, a végítélet mégsem köszöntött be, s természetesen az sem lehetséges, hogy a próféta szava ne volna igaz. Ezért az utódok úgy értelmezték az óra kifejezést ebben az esetben, hogy a próféta itt „az adott generációnak a végórájára” gondolt valójában.¹²⁹ Egy másik esetben a kis óra jelentés szolgálhat az óra értelmezésének alapjául: „Bizony veszteséget szenvedtek azok, akik kétségbe vonták az Allahal való találkozást mindaddig, amíg hirtelen el nem jött számukra az óra,” azaz „a végóra, a halál órája.”¹³⁰ Ezekben az esetekben fordítás során természetesen meg lehet maradni az óra kifejezés szó szerinti használatánál is, abból kiindulva, hogy itt valamely szuggesztív, félelmetes költői képpel állunk szemben – s erre az óra kifejezésnek az iszlám közösségben ekkor már meglévő aurája feljogosít bennünket. Az említett értelmezési változatok ugyanakkor támpontul szolgálhatnak a racionális magyarázathoz attól függően, hogy mikorra datálható esemény szerepel a hadísz jövendülésében, illetve hogy mely korban él a magyarázó. A bennünket itt foglalkoztató hadísz kapcsán jómagam a középső óra értelmezésváltozatot alkalmaztam. Ebben az esetben, hogy ezt a nyilvánvalóan Mohamed próféta utáni időből eredő hadísz racionális történelmi fenyegetésnek fölfogva úgy véltem, hogy a hadísz ezt a szerepet akkor töltheti be igazán, ha nem közvetlenül a közeljövőben várható utolsó ítéletet megelőző, azt bevezető eseményre való utalásként fogják föl, illetve értelmezik, hanem az korábbi, még a folyamatában megélt történelemre vonatkozik, hiszen ha már rövid időn belül úgyszólván érezhetően bekövetkezik az utolsó ítélet, eljő a számonkérés órája, akkor már senkit sem fog érdekelni, hogy emellett melleleg még egy vad nép is kipányvázza lovait a Tigris partján: egy ilyen hír semmiféle fenyegetést nem jelent, hiszen a végső nagy számonkérésre készülve ekkor már ez lesz az emberek legkisebb gondja-baja. Másfelől akkor sem jelent igazán fenyegetést, ha a végítéletet a végtelenül távoli jövőbe helyezzük, hiszen akkor ennek az eseménynek a bekövetkezése is csak a távoli jövőben várható, amivel a jelen kornak még fölösleges törődnie.¹³¹ Márpedig véleményem szerint ennek a hadísznek nem ez a célja. A közelmúlt kutatása egyébként is kihangsúlyozza, illetve eredményeiből világosan kitűnik, hogy az apokaliptikus szövegek, az eszkatologikus hadiszok pontos értelmezése, beleértve a ben-

¹²⁸ *Ar-Rágib al-Iszfaháni*: Al-Mufradát fi ġarib al-Kurán..., 248. o.; *Uő*: Mufradát alfáz al-Kurán..., 434–435. o. Vö. *Al-Firúzábádi*: Baszáir..., III. kötet, 276. o.; *Az-Zabídi*: Tádzs..., V. kötet, 390. o.; *Lane*: An-Arabíc..., 1468. o., 1. hasáb.

¹²⁹ *Ar-Rágib al-Iszfaháni*: Al-Mufradát fi ġarib al-Kurán..., 248. o.; *Uő*: Mufradát alfáz al-Kurán..., 434–435. o.; *Al-Firúzábádi*: Baszáir..., III. kötet, 276. o.; *Az-Zabídi*: Tádzs..., V. kötet, 390. o.; *Lane*: An-Arabíc..., 1468. o., 1. hasáb; *Bashear*: Muslim apocalypses..., 89–90. o. Vö. még *uo.*, 96. o.

¹³⁰ *Ar-Rágib al-Iszfaháni*: Al-Mufradát fi ġarib al-Kurán..., 248. o.; *Uő*: Mufradát alfáz al-Kurán..., 434–435. o.; *Lane*: An-Arabíc..., 1468. o., 1. hasáb. Vö. *Bashear*: Muslim apocalypses..., 84, 90. o.

¹³¹ A törökökre vonatkozó eszkatologikus hadiszokról lásd például *Cook*: Muslim apocalyptic..., 96–101; további bő irodalommal.; *Wilferd Madelung*: Apocalyptic prophecies in Ĥims in the Umayyad age. *Journal of Semitic Studies* 31 (1986) 174–176. o.; *Ulrich W. Haarmann*: Ideology and history, identity and alterity: The Arab image of the Turk from the ‘Abbasids to modern Egypt. *International Journal of Middle East Studies* 20 (1998), 180. o.; *Goldziher Ignác*: Muhammedanische Studien. Halle, 1888–1890. I. kötet, 151–153, 270–271. o.

nük használt fontosabb terminusokét is, roppant összetett probléma és gyakorta nem egyértelmű.¹³² Továbbá az is bizonyosnak tűnik, hogy időről-időre különböző társadalmi csoportokban eltérő módon értelmezték őket.¹³³ Egyes konkrét történeti utalásokat tartalmazó hadiszokat például egyesek úgy értelmezték, hogy az apokaliptikus idők, a végítélet bekövetkeztével csupán a távoli jövőben kell számolni, míg mások ugyanezt a közeljövőben várták ugyanezeknek a hadiszoknak az alapján.¹³⁴ Bizonyos hadiszok a *vaticinium ex eventu* típushoz tartoznak, azaz már bekövetkezett eseményről adnak hírt korábbra datálható jóslat formájában. Bizonyos esetekben nyilvánvaló, hogy a végítélet közeli eljövételének várása a korabeli súlyos veszélyhelyzet, fenyegettség érzésének a jele volt egy adott közösségben.¹³⁵ Az is problémát jelent, hogy gyakorta igen bizonytalan a hadiszok datálása, s az is ismeretes, hogy a bennünket itt foglalkoztató eszkatologikus hadiszok között nagy számban fordulnak elő hamis hagyományok.¹³⁶ Minthogy az ezekre az évszázadokra vonatkozó történelmi ismereteink sok kívánnivalót hagynak maguk után, sokszor lehetetlen eldönteni, melyik típusal van épp dolgunk egy adott esetben, hisz előfordulhat, hogy olyan konkrét történelmi eseményekre vonatkoznak, amelyekről semmilyen más információval nem rendelkezünk. Az is kérdés, mennyire tekinthetjük tárgyszerűeknek ezeket az utalásokat. Megjegyezzük, hogy az apokaliptikus írások elterjedtsége nem csak az arab-islám világra volt jellemző, hanem például a Bizánci Birodalomban is, s elemzésük során hasonló problémákkal szembesül a kutatás.¹³⁷

Ami a hadiszunkban említett türköket illeti, ők a 9. század elejétől kezdve bírtak az uralkodónak teljesített katonai szolgálatuk révén egyre növekvő befolyással az Abbászida Birodalomban, amelynek a fővárosa a Tigris mellett fekvő Bagdad volt, ezért egyesek úgy vélik, hogy hadiszunk valamilyen módon a 9. századi állapotokat tükrözi, ehhez a korhoz kapcsolódik.¹³⁸ Persze fölmerül a kérdés: vajon a türk rabszolgakatonák rosszat sejtető, félelmet keltő megjelenésekor keletkezett ez a hadisz – például ahogyan én is értelmeztem –, vagy pedig már *vaticinium ex eventu* gyanánt a kész helyzetre reagált jóval később, vagy akár csak egy nagyfokú bizonytalanságérzetet, félelmet tükröz a távoli jövőbe vetített végítélet keretei között. Tovább bonyolítja a helyzetet és a lehetséges értelmezések körét Goldzihernek az a meglátása, hogy ennek a hadisznak az egyik változatának eredete nyilvánvalóan a paronomázia, a szójáték körében keresendő: „**UTRuKú t-TuRK má dámú TaRaKú**kum. Hagyjátok békén a türköket, amíg ők békén hagynak benneteket.” Itt a paronomázia alapja a *turk* népnév és az arab *taraka* „hagy” ige kiejtésbeli közelsége. Minthogy ez a Mohamed próféta tulajdonított mondás az etiópokra vonatkozóan is ismert, Goldziher úgy véli, hogy az utóbbi volna az eredeti, és a paronomáziára alapozva jött volna létre másodla-

¹³² Ld. pl. az *amr*, valamint a *fitna* terminusról Cook: Muslim apocalyptic..., 72, 77–81. o.

¹³³ Vö. Cook: Muslim apocalyptic..., 77–81. o.

¹³⁴ Cook: Muslim apocalyptic..., 101. o.

¹³⁵ Cook: Muslim apocalyptic..., 102. o. Vö. Bashear: Muslim Apocalypses..., 92–94. o.

¹³⁶ Cook: Muslim apocalyptic..., 103. o. Vö. továbbá Goldziher: Muhammedanische Studien..., II. kötet, 160–161. o.

¹³⁷ Ld. Suliman Bashear: Apocalyptic and other materials on early Muslim-Byzantine wars. A review of Arabic sources. *Journal of the Royal Asiatic Society* 1991. 173–207. o. Az általános kérdésekről ld. röviden uo., 173. o.

¹³⁸ Haarmann: Ideology..., 180. o.

gosan a türkökre vonatkozó változat. Mindez azt jelenti, hogy valamennyi eddig elso-
rult lehetőségen túl azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy ez a hadisz akár
viszonylag korán, pusztán szójátékként is létrejöhetett, amikor a türkök természetesen
már ismertek voltak, ámde még nem játszottak fontos szerepet az Abbászida Biroda-
lomban. És ez a hadisz azután más változatokban is elterjedhetett, amelyek között
találjuk a például a bennünket közelebből foglalkoztató prófétai hagyományt.¹³⁹

Zimonyi, aki erről az egész kérdéskörrel korábban sohasem hallott, első cikkem alap-
ján művének német fordításában már kijavította ezt a hibát, ám nem az általam válasz-
tott megoldás mellett tette le a voksát, hanem az írásomban idézett Lane-hivatkozásból
merítve ismereteit az óra „utolsó itélet” jelentését alkalmazta. Erről én második
cikkemben azt írtam, hogy ez a megoldás is elfogadható, s nézetem alátámasztására,
valamint a kérdés alaposabb körülményéhez megadtam három szakirodalmi
hivatkozást, első helyen az óra [sā‘a] szócikket az Iszlám Enciklopédia második
kiadásából.¹⁴⁰ Ezt a kifejezést ugyanis le lehet fordítani szó szerint, amiképpen
Zimonyi járt most el, illetve lehetséges egy értelmező fordítás is, amiképpen én
cselekedtem. Most *Válaszából* kiderül, hogy Zimonyi az óra kifejezésnek a történelmi
változások által kikényszerített értelmezésváltozatait egyszerűen nem érti, jóllehet azo-
kat röviden Lane is összefoglalja az idézett helyen. Az általam feljebb idézett, Lane-
nél is szereplő példamondatot a középső óra jelentésváltozat illusztrálására, amely
megoldást én is alkalmaztam, Zimonyi egy szó megjegyzés nélkül referálja, majd
ennek ellentmondva bárminemű indokolás nélkül váratlanul közli, hogy az én megol-
dásom nem fogadható el. Majd pedig elmeséli, mit olvasott az Iszlám Enciklopédia
megfelelő helyén. Úgy vélem, Zimonyi jelentős mértékben alábecsüli olvasói felfogó-
képességét és emlékezőtehetségét is. Azzal ugyanis önmagát teszi teljesen nevetsé-
gessé a publikációit, valamint jelen vitapartnere két írását alaposan áttanulmányozó
olvasók szemében, hogy ő, aki korábban erről az egész kérdéskörrel nem tudott és vala-
mennyi információját vitapartnere írásaiból meríti, most az újonnan olvasottakat –
mintegy saját felfedezéseként – részletesen előadja azzal a kommentárral, hogy vita-
partnere ezzel a kérdéskörrel nincs tisztában.¹⁴¹

Az egyértelműen bizonyítható, hogy Zimonyi erről a kérdéskörrel korábban nem
tudott. Különböző Kmoskó szövegének kiadásakor nyilvánvalóan kijavította volna a
durva fordítási hibát, illetve saját művében nem használta volna föl változatlanul
Kmoskó téves fordítását. Ő erről a kérdéskörrel az írásaimból értesült, és mindaz, amit
ír, két olyan műből ered, amelyet az én lábjegyzeteimből ismer: ezek Lane megfelelő
helye és az Iszlám Enciklopédia óra címszava. Ld. *Ormos: A magyar őstörténet...*,
753. o., 92. sz. jegyzet – itt utalok Lane-nek az óra címszavára, és *Ormos: Kiegé-
szítések...*, 1156. o., 119. jegyzet – itt utalok az Iszlám Enciklopédia Zimonyi által
most referált címszavára: „A kérdéshez vö. Encyclopaedia of Islam. New edition...,
VIII. köt. 654. o. [sā‘a 2. In eschatology].” Zimonyi egy szóval sem említi, hogy ezt az
utóbbi helyet, amelynek a tartalmát, mint legújabb felfedezését most kioktató hang-

¹³⁹ *Goldziher: Muhammedanische Studien...*, I. kötet, 151–153, 270–271. o.

¹⁴⁰ A másik két hivatkozásom a következő volt: *Haarmann: Ideology...*; ; *Goldziher: Muhammeda-
nische Studien...*, I. kötet, 151–153, 270–271. o.

¹⁴¹ *Zimonyi: Hamzától...*, 334. o.

nemben összefoglalja, valójában tőlem ismeri! Vajon komolyan azt gondolja Zimonyi István, hogy ezt olvasói közül senki sem veszi észre?

Egyébként az is felettebb tanulságos, *ahogyan* Zimonyi a példamondatként szolgáló egyik kijelentését Mohamed prófétának Lane szótárából idézi: „Az analógia *lam jamut hattá takúma sz-szá'a* ,nem fog meghalni addig, míg nemzedéke ki nem hal.’”¹⁴² Elhagyja ugyanis a példamondat első felét, a teljes mondat ugyanis így szól: „*In jatul umr házá l-ğulám lam jamut hattá takúma sz-szá'a*. Ha sokáig él ez a fiú, nem fog meghalni addig, míg nemzedéke ki nem hal.” Ez pedig azért kardinális kérdés, mert itt feltételes mondatról van dolgunk, és aki elfogadható szinten tud arabul, tudja, hogy az igeidőket/aspektusokat feltételes mondatokban az általában szokásostól eltérő módon használják. Márpedig az, hogy itt feltételes mondatról állunk szemben, a feltételes szerkezet alárendelt, első tagmondata (*protázis*) élén álló *in* „ha” szócskából derül ki, ami Zimonyinál hiányzik. Ő ugyanis elhagyja az egész első tagmondatot, így azután ez a példamondat írásában teljesen értelmezhetetlenné válik mindaddig, amíg az ember fel nem üti a forrásául szolgáló Lane-szótárt.

A támadásra készen lapuló oroszlán

Az előbb tárgyalt Jákút-idézet azonban tovább folytatódik egy másik hadísszal, amely Kmoskó, illetve a nyomában Zimonyi fordításában így hangzik: „...ne küldd el a guggolók két fajtáját;...” Ez vaskos félrefordítás, amely ráadásul önmagában is értelmetlen. Első írásomban így írtam: „Ennek így nincsen semmi értelme. Azt tudjuk ugyan, hogy a törökökről és az etiópokról van szó, node miért guggolnak? És miért ne küldjem el őket? És honnan? Hová? Minderre hiába várjuk a választ. Nem véletlenül, ugyanis a helyes fordítás így szól: ‘...ne keltsd föl a két nyugalomban lévő [mert reádtámadnak, akárcsak az alvó oroszlán, akit fölzavartak].’ Egy fordításban nem szerepelhet eleve értelmetlen mondat, vagy ha egy mondat értelmetlenné tűnik első látásra, akkor meg kell magyarázni a jelentését.”¹⁴³ *Válaszában* most Zimonyi elismeri, hogy kéziratos művében Kmoskó félrefordította ezt a mondatot, arról viszont tapintatosan hallgat, hogy ezt a hibát Kmoskó általa kiadott művében neki kellett volna kijavítania, amit elmulasztott, sőt később a saját művében is minden változtatás és magyarázat nélkül átvette, tehát Kmoskóhoz hasonlóan ő sem értette meg. Az utóbbi helyen, saját művében egyébként ezt még ráadásul a saját fordításaként szerepelteti, elfelejti ugyanis megemlíteni, hogy az valójában Kmoskótól származik. Ugyanakkor most nagy határozottsággal kijelenti, hogy teljesen félreértem ezt az idézetet: „*Ormos alaposan félreértelmezte a kifejezést, nem nyugalmi állapotról és alvó oroszlánról van szó, hanem olyan fenevadról, amely pillanatnyilag hasán lapulva mozdulatlan helyzetben ugrásra készen várja áldozatát. A helyes fordítás: ,ne ingereld a két támadásra készen lapuló, mozdulatlan (oroszlánt).’*”¹⁴⁴

¹⁴² Zimonyi: Hamzától..., 334. o.

¹⁴³ Ormos: A magyar őstörténet..., 753. o.

¹⁴⁴ Zimonyi: Hamzától..., 333–334. o. (Kiemelés tőlem. – O.I.).

Vegyük tüzetesen szemügyre Zimonyi értelmezését és érveit. Először is Lane nyomán kifejti – helyesen –, hogy „az ige alapjelentése: ‚juh, kecske, négylábú állat hasra ereszkedik vagy hason fekszik...’” Ezt követően a bennünket itt foglalkoztató hadísznak az értelmezésekor egy arab szótárra hivatkozik: „a *Mudzsam lizán al-arab a lá tabʿaszú r-rábidajni* kifejezésre pedig a következő értelmezést adja: ‚egy helyben maradók, valahol ott maradók, akiket ne ingereljetez magatok ellen mindaddig, míg nem akarnak rátok rontani.’ Az ige előfordul az oroszán szóval együtt is ‚az áldozatra ugrásra készen a földhöz lapul’ jelentésben.”¹⁴⁵ Nyilvánvalóan Ibn Manzúr (1232–1311) *Lizán al-arab* című szótáráról van szó, amely az arab nyelv 1290-ben elkészült, talán leggyakrabban használt nagy értelmező szótára, s a klasszikus arab irodalmi nyelv, illetőleg a korai nyelvhasználat szókincsének tanulmányozása során nyújt felbecsülhetetlen segítséget. Ugyanakkor nála is szokatlan módon, Zimonyi tudományos jellegű írásban nem elfogadott eljárást követve szerző, illetve mindenféle bibliográfiai adat nélkül, ráadásul pontatlan címmel idézi ezt a számos kiadásban megjelent művet, ámde végül is egy szótárról van szó, így semmiféle nehézséget nem jelent föllelni benne egy adott szót. Ámde ha föllapozzuk ezt a szótárat és alaposan áttanulmányozzuk a *rabada* [tudományos átírással *rabada*] címszót, kénytelenek vagyunk megállapítani: *semmi nyoma* benne a Zimonyi által megadott jelentésnek.

Nos, egyértelműen kijelenthetjük, hogy Zimonyi téved: félreérti és félremagyarázza a hadíszot csakúgy, mint a *Lizán al-arab* idézett helyét, ami több hiba kombinációja révén történhet meg. Menjünk sorjában.

Zimonyi a következőképp idézi a *Lizán al-arab* értelmezését a bennünket foglalkoztató kifejezéssel (*al-rábidajni*) kapcsolatosan: „*egy helyben maradók, valahol ott maradók, akiket ne ingereljetez magatok ellen mindaddig, míg nem akarnak rátok rontani.*”¹⁴⁶ Ez a magyar fordítás nem fogadható el. Először is meg kell állapítanunk, hogy ő két azonos magyar szóval ad vissza két eltérő arab szót. Csakúgy mint a többi sémi nyelv, az arab is kedveli ugyan a szinonímák halmozását, akár a teljes szinonimákét is, ámde mindig meg kell vizsgálnunk, valóban teljes szinonimákról van-e szó, vagy pedig nem azért használ-e több szinonimát egy szerző, mert jelentésük kombinációjával óhajtja kifejezni mondandóját, amiképpen ezt szintén gyakorta megfigyelhetjük. Márpedig itt épp erről van szó. Természetesen minden arab szónak számos jelentése van és a Zimonyi által választottak is léteznek, ámde az őáltala nyújtott megoldás nem kielégítő, ami többek között azzal is kapcsolatos, hogy az általa adott verzióknak nincs igazán értelme. Alig hiszem, hogy Zimonyi olvasói tudnának valamit is kezdeni ezzel az értelmezéssel, sőt teljesen nyilvánvaló, hogy maga Zimonyi sem érti a saját fordítását. (A kifejezés helyes értelmezéséről és fordításáról lásd alább.¹⁴⁷) Továbbá önként adódik a kérdés: ha Zimonyi szerint ez a mérvadó értelmező szótár, amelyre ő bizonyítékként hivatkozik, a szóban fordó *al-rábidajni* arab szót konkrétan ebben a hadíszban az „*egy helyben maradók, valahol ott maradók*” jelentésű szókapcsolattal definiálja-értelmezi, akkor hogyan lesznek ebből egyszerre csak „*támadásra készen lapuló, mozdulatlan (oroszlánok)*”? Nos, nem kell sokáig várnunk, hamarosan

¹⁴⁵ Zimonyi: Hamzától..., 334. o.

¹⁴⁶ Zimonyi: Hamzától..., 334. o.

¹⁴⁷ Lásd a 167. sz. jegyzetet és a hozzátartozó szövegrészt.

ezt is megtudjuk, Zimonyi ugyanis – amint feljebb láttuk – így folytatja: „Az ige előfordul az oroszlán szóval együtt is ‚az áldozatra ugrásra készen a földhöz lapul’ jelentésben.” Ez azonban vaskos tévedés. A kérdéses arab kifejezés – *va-rabada l-aszadu alá faríszatíhi* – valóban ott áll a szótárban, viszonylag a címszó elején, ámde ott szó sincs a Zimonyi által megadott értelmezésről. A *Liszán* ugyanis ezt a kifejezést a röviddel korábban megadott definícióhoz tartozó példák között sorolja föl, amely definíció így szól: *ka-l-burúk li-l-ibil* „mint a letérdelés a tevénél,” vagy „mint a földre ereszkedés a tevénél.”¹⁴⁸ A *Liszán* semmiféle kétséget nem hagy afelől, hogy ez a mondat így értendő. Szerepel ez a mondat más nagy egynyelvű arab értelmező szótárakban is, így Muhammad ibn Jakúb al-Fírúzábádi (1329–1415) *Al-Kámúsz al-muhít*, valamint Murad az-Zabídi (1732–1791) *Tádzs al-arúsz fí dzsaváhir al-Kámúsz* című alapvető művében is, s mindkét jeles szótár itt szinonimaként a *Liszán* által is említett *baraka* igét adja meg, azaz pontosan ugyanígy értelmezi példamondatunkat.¹⁴⁹

Teljesen egyértelmű tehát, hogy itt arról van szó, hogy „az oroszlán lefekszik a zsákmányára,” illetve „az oroszlán fekszik a zsákmányán.” (Csakúgy, mint a sémi nyelvekben általában, az arabban is ugyanaz az igealak használatos egy cselekvés *kezdetének* és *folyamatának* a jelölésére, pl. fekszik/lefekszik, áll/feláll. Az a mindenkori szövegekörnyezetből derül ki, hogy épp melyik jelentés alkalmazandó. Minthogy itt nincs tágabb szövegekörnyezet, esetünkben mindkét értelmezés lehetséges: „az oroszlán lefekszik a zsákmányára,” illetve „az oroszlán fekszik a zsákmányán.”) A kép mindannyiunk előtt ismert: a megelégedetten pihenő oroszlán nyugodtan fekszik a hasán, részben maga alá gyűrve, részben mancsa között tartva zsákmányát.¹⁵⁰ Az arab értelmező szótárak nyomán egyébként hozza ezt a példamondatot Lane is angol fordítás kíséretében: „*The lion laid himself down upon his breast on his prey.*”¹⁵¹

Ha az ember alaposan áttanulmányozza ebben a szótárban a viszonylag terjedelmes *rabada* [*rabada*] címszót, meg kell állapítania, hogy *egyáltalán nem fordul elő* benne a Zimonyi által neki tulajdonított „lesben áll,” „ugrásra készen áll,” „támadásra készen lapul” jelentés. Ugyanez vonatkozik mindazokra a klasszikus, valamint régi nyelvhasználatot regisztráló egynyelvű arab értelmező szótárakra is, amelyeket átnéztem: Abu Manszúr Muhammad ibn Ahmad al-Azhari (895–980): *Tahdzib al-luğa*; Iszmáil ibn Hammád al-Dzsauhari (megh. 1002 és 1008 között): *Asz-Sziháh. Tádzs al-luğa va-sziháh al-arabijja*; Ibn Manzúr (1232–1311): *Liszán al-arab*; Muhammad ibn Jakúb al-Fírúzábádi (1329–1415): *Al-Kámúsz al-muhít*; Murad az-Zabídi (1732–1791): *Tádzs al-arúsz fí dzsaváhir al-Kámúsz*. Ezeknek a szótáraknak a tanúsága szerint a *rabada* ige alapvetően *nyugalomban lévő, nyugvó, valamint az ilyen helyzetet felvevő* állatokkal kapcsolatosan használatos, és nem bír a Zimonyi által neki tulajdonított jelentéssel. Ezek a szótárak kihangsúlyozzák, hogy nyugalomról, mozdulatlanságról

¹⁴⁸ *Ibn Manzúr*: *Liszán al-arab*. (Kiad. Abdalláh Ali al-Kabír, Muhammad Ahmad Haszaballáh, Hásim Muhammad al-Sázili). Kairó, 1979. 1558. o.

¹⁴⁹ *Muhammad ibn Jakúb al-Fírúzábádi*: *Al-Kámúsz al-muhít*. Bejrút, [é.n.]. II. kötet, 331. o.; *Az-Zabídi*: *Tádzs...*, V. kötet, 31. o. Míg a *Liszán* az ige főnévi igenevét adja meg, e két utóbbi szótár a perfektum alakot hozza.

¹⁵⁰ Azért gondolom, hogy az oroszlán jól van lakva, mert abból a föltételezésből indulok ki, hogy ha egy oroszlán éhes, akkor nem fekszik nyugodtan a zsákmányán, hanem rögtön nekiáll megenni.

¹⁵¹ *Lane*: *An-Arabic...*, 1011. o., 3. hasáb.

van szó, például zsákmányán fekvő oroszlánról, vagy például a *radzsul rábid* szerkezet kifejezetten a „beteg férfi” szinonímája.¹⁵² Egyhelyütt Firúzábádi *Kámúsza* nyomán a *Tádzs al-arúsz* így magyarázza meg egy kifejezés kapcsán ennek a szónak a jelentését: „elnehezültek és a földön elnyúlva elaludtak.”¹⁵³

Szerepel viszont a Zimonyi által idézett „támadásra készen, mozdulatlanul lapul,” „lesben áll” értelmezés a *modern* arab irodalmi nyelv szótáraiban, amelyek elsősorban az 1850 utáni, mindenekelőtt a 20. századi nyelvhasználatot tükrözik, minthogy ilyen korpuszok alapján készültek (Baranov, Cortès, Krahl-Gharieb, Reig, Wehr).¹⁵⁴ Ám bennük sem mindenütt: hiányzik Blachère-nél, Kropfitschnál és Schreglénél.¹⁵⁵ Ami a posztklasszikus, illetve premodern szóhasználatot illeti, nem szerepel ez a szó, illetve jelentés Dozy szótárában, Diemnek a kairói geníza arab szóanyagát felölelő szótárában, s Blau közelmúltban megjelent középkori zsidó-arab szótárában sem.¹⁵⁶ Az általam látott legkorábbi szótár, amely már jegyzi ezt a jelentést – Kazimirski műve – 1860-ban látott napvilágot.¹⁵⁷ Mi itt egy hadísszal foglalkozunk, s a hadiszok Mohamed próféta életéből, illetve a halálát (632) közvetlenül követő évszázadokból származnak. Talán fölösleges is kihangsúlyozni, hogy ötszáz, ezer, vagy akár ezeröttszáz év alatt egy szó jelentése új elemekkel is bővíthet, ezért egy-egy szó értelmezésekor mindenkor az adott korra jellemző használatot kell figyelembe venni. Természetesen ez általános szabály és nemcsak az arab nyelvre vonatkozik: példának okáért a latin nyelvben sem lehet minden további nélkül mondjuk Tacitus értelmezésekor a reformkori jurátusok latin nyelvhasználatára támaszkodni, s az is közismert, hogy egy-egy angol szó jelentése Shakespeare-nél nem ritkán eltér a mai korban szokásostól. S hogy milyen veszélyeket rejt magában, ha valaki figyelmen kívül hagyja egy szó jelentésének bővüléseit, már-már bizarr végletként jól példázza annak a budapesti önkiszolgáló vendéglőnek az esete, amely a „lekváros buktát” *fuckup with marmalade* elnevezés alatt kínálta a közelmúltban csak angol nyelven tudó vendégeinek. Az történt ugyanis, hogy a vendéglő étlapjának fordítója egy olyan internetes magyar-angol szó-

¹⁵² *Ibn Manzúr*: Liszán..., 1558. o.; *Az-Zabídi*: Tádzs..., V. kötet, 31. o.

¹⁵³ *Az-Zabídi*: Tádzs..., V. kötet, 31. o., 21–22. sor. Vö. *Al-Firúzábádi*: Al-Kámúsz..., II. kötet, 331. o.;

¹⁵⁴ A felhasznált korpuszokról kisebb-nagyobb részletességgel ír szótárának előszavában Wehr és Reig. Lásd *Hans Wehr*: Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. 3. változatlan kiadás. Lipcse, 1958. III–VIII. o.; *Uő*: A dictionary of modern written Arabic. (Szerk. J. Milton Cowan). 3. lenyomat. Beirút–London, 1980. VII–XII. o. A Wehr-szótár létrejöttéhez ld. még *Ekkehard Ellinger*: Deutsche Orientalistik zur Zeit des Nationalsozialismus 1933–1945. (théses, 4). Edinger–Neckarhausen, 2006. 191–193. o.; *Daniel Reig*: Dictionnaire arabe-français, français-arabe. As-Sabil. (Collection Saturne). Párizs, 1986. 6–7. o. Baranov szótáráról ld. *Ignatyij Julianovics Kracskovszkij*: Pregyiszlovije [k kny.: H. K. Baranov: Arabszko-russzkij szlovar szovremennovo lityerturnovo jazúka]. In: *Uő*: Izbrannüje szocsinyenyija. Moszkva–Leningrád, 1955–1960. I. kötet, 330–336. o. Ugyanez csekély rövidítéssel *Harlampij Karpovics Baranov*: Arabszko-russzkij szlovar. 6. kiadás. Moszkva, 1984. 13–15. o.

¹⁵⁵ *Régis Blachère*: Dictionnaire arabe-français-anglais, langue classique et moderne. Párizs, 1967–; Langenscheidt Handwörterbuch Arabisch-Deutsch. (Szerk. Lorenz Kropfitsch). Berlin, 2003. 229. o.; *Götz Schregle*: Arabisch-deutsches Wörterbuch. Wiesbaden, 1981–. 722. o.

¹⁵⁶ *R[einhart] Dozy*: Supplément aux dictionnaires arabes. Leiden, 1881; *Diem, Radenberg*: A dictionary..., ; *Blau*: A dictionary..., .

¹⁵⁷ *A[lbin] de Biberstein Kazimirski*: Dictionnaire arabe-français contenant toutes les racines de la langue arabe, leurs dérives, tant dans l’idiome vulgaire que dans l’idiome littéral, ainsi que les dialectes d’Alger et de Maroc. [Párizs, 1860, új lenyomat] Bejrut é.n. [1980 k.]. I. kötet, 805. o.

tárt használt, amely a magyar nyelvben 1795 körül először adatolt, szlovák eredetű, egy tézstafajtát jelölő „bukta” szónak egy új, a diáknyelvben a „bukás” szóhoz való hangzásbeli közelség okán játékos képzéssel a közelmúltban létrejött „bukás,” „kudarc” jelentését ismerte csak, és ezt a *fuckup* [kb. „kibaszás”] szóval adta vissza, ami egyébként a mai angolban a durva szleng szókincs része.¹⁵⁸

A bennünket itt érintő *rabada* [*rabada*] igének az esetében mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a kiejtésben hozzá közel álló *rabasza*, illetőleg *tarabbasza* [*rabasa*, *tarabbasza*] ige már a klasszikus, illetőleg régi nyelvhasználatban is „várakozik,” „alkalomra vár,” „lesben áll” jelentéssel bír.¹⁵⁹ Emellett a kiejtésben hozzá szintén közel álló *rabata* [*rabata*] ige egy adott igtörzsben [*tarabbaṭa*] a modern szóhasználatban,¹⁶⁰ illetőleg egyes modern dialektusokban (pl. egyiptomi arab *itrabbaṭ*)¹⁶¹ szintén előfordul hasonló jelentésben. Mindebből arra következtethetünk, hogy a Zimonyi által alapul vett értelmezés késői szemantikai fejlemény eredménye, ami minden bizonynyal dialektális, illetve regionális kiejtési kontamináción alapul.¹⁶² Ezzel kapcsolatban fölhívjuk a figyelmet arra, hogy Kazimirski fentebb idézett szótára 1860-ból a *rabada* [*rabada*] ige eme jelentésével kapcsolatban szükségesnek tartja megjegyezni: „vesd össze a *rabasza* [*rabasa*] igével.” Ámde ez a jelentésváltozat a mi hadíszunk esetében még semmilyen körülmények között nem alkalmazható: ezt a hagyományt a klasszikus arab szóhasználat alapján a klasszikus nyelv rendelkezésemre álló szótárai úgy értelmezik, ahogyan az nálam szerepel. (Ennek természetesen az az oka, hogy értelmezésben annak idején reájuk támaszkodtam.)

Az, hogy Zimonyi honnan merítette az esetünkben teljességgel inadekvát „lesben áll,” „támadásra készen lapul” értelmezést, természetesen az ő titka marad. Ám leginkább két lehetőséget tartok elképzelhetőnek. Talán legelőször Wehr méltán népszerű szótárát ütötte föl, és az ott talált modern kori jelentést terjesztette ki azután megengedhetetlen módon a korábbi nyelvállapotokra is, elfelejtette ugyanis megnézni a címlapot, ahol ez áll: *A dictionary of modern written Arabic*. Ezt a hibát kezdő arab szakos diákok is rendszeresen elkövetik. Az irodalmi arab nyelv sajátosságai okán

¹⁵⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. (Szerk. *Benkő Loránd*). Budapest, 1967–1984. I. kötet, 386. o.; Random House compact unabridged dictionary. 2. kiad. New York, 1996. 773. o., 2. hasáb [*fuckup*]. Egy másik népszerű szótár mindenképpen kerülendőnek tartja a *fuck* ige valamennyi alakjának, illetőleg származékának a használatát. *A[Albert] S[ydney] Hornby: Oxford advanced learner's dictionary of current English*. (Szerk. *Sally Wehmeier*). 7. kiad., Oxford, 2005. 627. o. Egy megbízható stílusérzékű, művelt angol barátom érdeklődésemre a napokban megerősítette, hogy ez mindenképp kerülendő, trágár szónak számít a brit angolban.

¹⁵⁹ *J[oseph]-G[abriel] Hava, S.J.: Al-Faraid. Arabic-English Dictionary*. Harmadik lenyomat. Bejrút, 1970. 237. o.; *Lane: An Arabic...*, 1011. o.; *Ibn Manzúr: Liszán...*, 1558. o.; *Al-Firúzábádi: Al-Kámúsz...*, II. kötet, 304. o.

¹⁶⁰ *Ellious Bocthor [Iljász Buktur]: Dictionnaire français-arabe*. (Átdolg. *Idel Gallab*). [Kairó, 1871; reprint] Bejrút, 1995. 374. o.

¹⁶¹ *Martin Hinds, El-Said Badawi: A dictionary of Egyptian Arabic. Arabic-English*. Bejrút, 1986. 323. o.

¹⁶² Az sem zárható ki, hogy ennek a kontaminációnak a gyökerei a messzi régmúltba nyúlnak vissza. A szó sémi hátteréhez ld. *Wilhelm Gesenius: Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. (Átdolg. *Rudolf Meyer, Herbert Donner*). 18. kiad. Berlin–Heidelberg, 1987–2009. 15. füzet [2009], 1216. o. [$\sqrt{RB\dot{S}}$].

persze kellő körültekintéssel lehet használni ezt a szótárt régi szövegek olvasása során is, ámde nagy óvatossággal kell eljárni, mert ez az egyébként kiváló szótár a mai irodalmi nyelvben is használt régi jelentések mellett számos, csak a modern nyelvre jellemző új fejleményt is tartalmaz, s hogy egy adott esetben épp melyik esettel állunk szemben, azt külön nem jelöli.

Van azonban egy másik lehetőség is, amelyet egyébként valószínűbbnek tartok, s amire két figyelemreméltó körülmény is utalni látszik. Amint láttuk, Zimonyi itt – tőle is szokatlanul – tudományos jellegű írásban nem elfogadott módon jár el, midőn szerző, illetőleg mindenféle bibliográfiai adat nélkül idézi ezt a számos kiadásban megjelent művet, ráadásul a címét is pontatlanul adja meg. Ennek a szótárnak a címe ugyanis nem az, ami Zimonyinál szerepel (*Mudzsam liszán al-arab*), hanem csak *Liszán al-arab*, ami magyarul annyit tesz: „Az arabok nyelve,” vagy „Az arab nyelv.” Emlékezetem szerint az általam látott kiadások címlapján is mindig ez az alak szerepelt. Most internetes könyvtárkatalógusokat böngészve sem bukkantam egyetlenegy olyan kiadásra sem, amelynek a címében a Zimonyi által idézett alak fordulna elő. Ámde általános leírásokban, folyamatos szövegekben maguk az arabok is nem ritkán valóban a Zimonyi által alkalmazott alakot használják, ami az eredeti címet a *mudzsam* „szótár” szóval kibővítve annyit tesz: „Az arab nyelv szótára,” vagy szabadabban „Az arab nyelv’ [című] szótár.” Ez a használat azért lehet célszerű, mert így egy általános jellegű szövegben is rögtön kiderül, hogy valójában egy szótárról, sőt egyáltalán egy könyvről van szó, amire pusztán a mű címéből nem lehet rájönni. Arra gondolhatunk tehát, hogy Zimonyi *nem önállóan*, nem saját maga használta ezt a szótárt, hisz különben azt az alakot adta volna meg, ami valójában a címlapon áll, valamint akkor bizonyára lejegyezte volna a szerző nevét és az általa használt kiadás bibliográfiai adatait is – mikor és hol jelent meg, ki gondozta a kiadást –, valamint tudományos írásokban elvárt módon arra is utalt volna, hogy hol, azaz hányadik oldalon bukkant az általa vizsgált szóra, illetve megadott jelentésre. Arra gondolok tehát, hogy Zimonyi nem maga használta ezt a szótárt, hanem egy arab ismerősenek jószolgálatait vette igénybe, aki az értelmezésben is segített neki. Így pedig könnyen előfordulhatott, hogy modern irodalmi arabul jól tudó arab ismerőse a saját *modern* nyelvi tudása alapján értelmezte számára ezt a helyet, anélkül hogy tisztában lett volna a kérdéses szó jelentésének alakulásaival az arab nyelv hosszú történelme folyamán, illetve alaposan elmerült volna ennek a szótárnak a tanulmányozásában. Így – ha nem is tudatosan – félrevezette Zimonyit, aki ezt nem vette észre. És amikor Zimonyi megkérdezte tőle, mit adhat meg forrásként, ismerőse fejből azonnyomban rávágta neki az említett címalakot, amit Zimonyi átvett anélkül, hogy ellenőrizte volna helyes voltát. Egyébként is komoly kétségeim vannak afelől, hogy Zimonyi önállóan használta volna ezt a szótárt. Az egy nyelvű arab értelmező szótárak használata ugyanis komoly arab nyelvi ismereteket föl-tételez, amelyekkel azonban Zimonyi – eddigi írásai alapján ítélve – nem rendelkezik.

Zimonyinak a hadisz szövegéből, de legalábbis a *Liszán* magyarázatából már pusztán józan paraszti ésszel rá kellett volna jönnie, hogy értelmezése alapvetően téves. Ismeretes, hogy az oroszlan csak akkor támad és öl, ha éhes, vagy őt is megtámadják, különben nem. Alapvetően kényelmes, lusta természetű: ha jóllakottan pihen, akkor még

a közvetlen közelében legelésző állatokat is békénhagyja.¹⁶³ Ha tehát nem érzi fenyegetve magát, akkor csakis abban az esetben áll lesben, támadásra készen, ha éhes. Ám akkor támadni is fog, függetlenül attól, hogy leendő áldozata még külön fel is ingerli, avagy sem. Egy támadás akkor kecsegtet a legnagyobb sikerrel, ha minél váratlanabban éri a kiszemelt zsákmányt, tehát például akkor, ha az áldozat a támadás előtt nem is észleli támadóját.

A *Liszán* magyarázatnak megfelelő része Zimonyi saját fordításában így szól: „akiket ne ingereljetelek magatok ellen mindaddig, *míg nem akarnak rátok rontani.*”¹⁶⁴ Márpedig egy „olyan fenevadról, amely pillanatnyilag hasán lapulva mozdulatlan helyzetben ugrásra készen várja áldozatát,” amiképpen maga Zimonyi magyarázza el ennek a szónak a jelentését, aligha állíthatja egyidejűleg józan ésszel, hogy az ne akarna kiszemelt áldozatára rontani!¹⁶⁵

A *Liszán* magyarázatának nyilvánvalóan akkor van csak értelme, ha két nyugalomban lévő, pihenő, támadásra egyáltalán nem készülő élőlényről van szó benne, akik – ha nem hagyják békén, hanem fölingerlik őket – rá fognak támadni nyugalomuk megzavarójára. Ez a természetben, az állatokkal való együttélésben gyökerező tapasztalás szolgál az arab mondás alapjául, amelynek közeli megfelelői jól ismertek az európai nyelvekben, köztük a magyarban is: *Ne ébreszd fel az alvó oroszlánt. Ne keltsd fel az alvó oroszlánt. Leo dormiens nunquam titillandus. Schlafende Hunde weckt man nicht. Let sleeping dogs lie.* Dickensnél: *Let sleeping dogs lie – who wants to rouse 'em?*¹⁶⁶

Most felvesszük előbb elejtett fonalunkat és visszatérünk a *Liszán al-arab* meghatározásához a *rábidaĵni* szóval kapcsolatosan.¹⁶⁷ Ott egy szókapcsolat áll, amit Zimonyi – amint feljebb láttuk – az ebben a kontextusban nem igazán értelmes „egy helyben maradók, valahol ott maradók” kifejezéssel adott vissza magyarul. Ám az *al-mukímajni sz-szákinajni* szópár itt nyilvánvalóan a „hosszan nyugalomban lévők,” „tartósan nyugvók” értelemmel bír.¹⁶⁸ A *szakana* ige alapjelentése ugyanis „nyugalomban van, mozdulatlanul nyugszik,” míg az *akáma* ige számos jelentése közül itt leginkább a „hosszan tartózkodik” felel meg a szövegösszefüggésnek. Én a fordításban a „tartózkodik” szót már elhagytam, mert úgy vélem, ha valaki hosszabban nyugszik

¹⁶³ Lion. In: Encyclopaedia Britannica, 11. kiad. New York, 1911, 16. köt., 738. o.; *A[lfred] E[duard] Brehm: Az állatok világa.* (Átdolg. *Walter Ramner.* Ford. *Ákos Károly*). Budapest, 1957–1959, 4. köt., 164–167. o. Ez a megállapítás arra az esetre vonatkozik, amikor az oroszlán egyedül van. Csoportot alkotva több oroszlán együtt ettől eltérően is viselkedik, amikor hódítani akar. De ha támadásra készen lesben áll egy ilyen csoport, akkor ebben az esetben is mindenképp támadni fognak az oroszlánok, és nem várnak arra, hogy leendő áldozatuk még külön fel is ingerelje őket. Sőt, igyekeznek meglepni őt. *Abigail Tucker: The truth about lions. Smithsonian* 40 (2010) no. 10 (January 2010) 28–39. o.

¹⁶⁴ Zimonyi: Hamzától..., 334. o. Kiemelés tőlem. – O.I.

¹⁶⁵ Az arabban szereplő *má dāmú lá jakszidúnakum* szerkezet fordítható „míg nem vesznek célba benneteket” alakban is, ámde ez nem változtat a lényegen. *Ibn Manzúr: Liszán...*, 1558. o., 2. hasáb.

¹⁶⁶ *Charles Dickens: David Copperfield.* (*Oxford World's Classics*). Oxford, 1999. 561. o. (XXXIX. fejezet).

¹⁶⁷ Lásd a 147. sz. jegyzetet és a hozzá tartozó szövegrészt.

¹⁶⁸ A *Liszánban* – csakúgy mint a hadiszban – itt *kettes* szám áll, ám ezt nem tartottam szükségesnek külön kiemelni, mert Zimonyi sem *kettes* számot használt és a túlzott pontosságra törekvés esetünkben csak tovább nehezítette volna az egyébként sem könnyű fejtegetés megértését.

valahol, az nyilvánvalóan ott is tartózkodik, tehát nem szükséges külön is kitenni a megfelelő igenevet a magyarban. Ezt az értelmezést támasztja alá az a körülmény is, hogy a *Liszán* szerzője még két alkalommal használ definíciói között azonos szerkezetű, a *mukím* participiumot egy másik participiummal kombináló szókapcsolatot is ugyanebben a szócikkben, s a *mukím* alak mindkét esetben nyilvánvalóan ugyanazzal a funkcióval bír, mint amit a mi esetünkben is tapasztaltunk: *mukím ádzsiz* „tartósan gyöngé,” „tartósan tehetetlen,” „tartósan impotens,” valamint *al-dzsálisz al-mukím* „a tartósan ülő.”¹⁶⁹ Megjegyezzük még, hogy a perzsa nyelvbe átkerült arab szavak esetében sok hasznos adatot tartalmazó Steingass-féle szótár a *mukím* szónál külön megadja az „*always, continually*” jelentést is.¹⁷⁰

Az adott helyen tehát a *Liszán* a következő módon értelmezi a *rábidajni* szót: „a tartósan nyugalomban lévők; ... ne ingereljétek őket magatok ellen, míg nem akarnak rátok rontani.”¹⁷¹ Értelmezése tehát teljesen azonos azzal, amit én is alkalmaztam első írásomban s amelyet Zimonyi *Válaszában* magabiztosan cáfolni próbált.

Meg kell jegyeznem, hogy *Válaszában* Zimonyi zárójelben hozza az „oroszlán” szót a szerinte „helyes fordítás” végén: „ne ingereld a két támadásra készen lapuló, mozduatlan (oroszlánt).” Le kell szögeznünk, hogy ez tévedés. Az értelmezésekben, magyarázatokban, példákban itt valóban sokhelyütt szerepelt ez a méltóságteljes vadállat, az állatok királya, ámde hadiszunkban nyilvánvalóan nem két oroszlánról van szó, hanem két közelebbi meghatározás nélküli „nyugvóról,” akiket a kegyes hagyomány a törökökkel és az etiópokkal azonosít.¹⁷² Fordításomban én is használom az „oroszlán” szót, ámde egy magyarázat céljából szolgáló *hasonlatban*, amelyet szögletes zárójel közé zártam, ami a bevett szokások szerint arra utal, hogy ez az eredetiben elő nem forduló kiegészítés. Tehát én egy szóval sem próbálom azt a benyomást kelteni, hogy itt oroszlánokról lenne szó.

Ha egyébként Zimonyi alaposabban utánanézett volna ennek a kérdésnek, akkor könnyedén rálehetett volna ennek a hadisznak további változataira is, amelyek szintén minden kétséget kizáróan cáfolják az ő értelmezését, illetve alátámasztják az enyémet. Többek között Muradá az-Zabídi *Tádzs al-arúsz* című már idézett műve, a legteljesebb egynyelvű arab értelmező szótár is hoz ilyet, pl. „Hagyjátok békén a törököket, amíg azok békén hagynak benneteket és hagyjátok békén az etiópokat, amíg ők békén hagynak benneteket! (*Utrukú t-turk má tarakúkum va-daú l-habasa má vadaúkum*)”¹⁷³

¹⁶⁹ *Ibn Manzúr*: *Liszán...*, 1558a, 1560a. Ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy Lane-nél is előfordul egy helyen egy angol meghatározás, ami nyilvánvalóan a *Liszán* előbbi definíciójának fordítása, ám úgy vélem, pontatlanul, legalábbis félreérthetően fogalmaz, midőn így ír: „*Remaining stationary, and impotent.*” *Lane: An Arabic...*, 1012. o., 3. hasáb [s.v. *rubda*]. – El lehet még azon gondolkodni, hogy van-e, illetve milyen szerepe van az egyes szavak sorrendjének ezekben a szókapcsolatokban, ám ez már túlságosan messzire vezetne és a jelentésüket valójában nem érinti.

¹⁷⁰ *Francis Joseph Steingass*: *A comprehensive Persian-English dictionary incl. the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature.* London, 1892. 1297. o., 1. hasáb.

¹⁷¹ Ugyanez *Az-Zabídi*: *Tádzs...*, V. kötet, 31. o., 5–7. sor.

¹⁷² *Zimonyi*: *Hamzától...*, 333–334. o.; *Ibn Manzúr*: *Liszán...*, 1558. o., 2. hasáb (*jurídu lá tuhajjidzsúhum alajkum má dámu lá jakszidúnakum*). *Az-Zabídi*: *Tádzs...*, V. kötet, 31. o., 5–7. sor.

¹⁷³ *Az-Zabídi*: *Tádzs...*, V. kötet, 31. o., 5–7. sor.

Egy támadásra készen lapuló oroszlánról aligha mondható el, hogy békén hagyja áldozatát! Sőt ugyanezekre rálehetett volna jóval könnyebben is, ráadásul megbízható angol fordítás kíséretében, ha Lane arab-angol nagyszótárában a kétségtelenül terjedelmes *rabada* címszónak nemcsak az elejét olvasta volna el, hanem még a végét is. Lane ugyanis a *rábid* particípiumot a címszó végén külön tárgyalja, ahol egyébként még magának a bennünket itt foglalkoztató hadísznak a megbízható angol fordítása is szerepel! Lane így fordítja a particípiumot: „*Lying upon his breast; majd pedig hadíszunkat: Rouse not ye against you the two [peoples] that are remaining quiet as long as they do not pursue you.*” Az idézett rokon-hadísz: „*Leave ye alone the Turks as long as they leave you alone, and let ye alone the Abyssinians as long as they let you alone.*”¹⁷⁴

Megállapíthatjuk tehát, hogy Zimonyi magabiztos cáfolata kártyavárként omlott össze a szemünk láttára. Hiányos arabisztikai felkészültsége, általános gondolkodásbeli hibái és felületessége miatt ugyanis teljesen félreértette az általa bizonyító erejűnek vélt hivatkozást, amely végül is valóban bizonyító erejűnek bizonyul, ámde nem az általa vélt értelemben, hanem épp ellenkezőleg, ugyanis épp az általa megcáfolni kívánt álláspont helyességét bizonyítja.

Azt látjuk tehát újfent, hogy adott egy arab szöveg, és Zimonyi egész egyszerűen képtelen zöld ágra vergődni vele: nem érti, félreérti, és végül teljesen félreértelmezi. A segédeszközökkel sem boldogul – pedig az arabban nem gyakran fordul elő, hogy ennyi segítség álljon rendelkezésre egy probléma megoldásához! Ráadásul mindezt már a keze között lévő, teljesen kézenfekvő, nyilvánvalóan jó megoldás magabiztos cáfolataként adja elő. Tucatszám láttuk a példákat, hogy Kmoskó félrefordításait rendre nem veszi észre, most viszont egy nyilvánvalóan jó fordítást ront el egészen durva módon. Ez nem tudományos kutatás, hanem annak a megcsúfolása!

Kisebb megjegyzések

Az arab-islám történelemben kiemelkedő szerepet játszott *Muávija* nevét Zimonyi most *Válaszában* is hibásan, *Muawijja* alakban írja, jóllehet első írásomban nyomatkosan felhívtam a figyelmét arra, hogy a hosszú avagy kettőzött *j* használata ebben a szóban roppant durva hibának számít és arra utal, hogy elkövetője hadilábon áll az arab alaktannal. Itt nyilvánvalóan az zavarta meg, hogy gyakran előfordul az arabban egy bizonyos esetekben valóban *-ijja* végződésel bíró névszótípus, pl. *madzsárijja*, ámde a kettőnek semmi köze egymáshoz. Ez ahhoz hasonló benyomást kelt a szakmai közönségben, mintha példának okáért egy magyar történész tudományos cikkeiben következetesen a „Rákossi Mátyás” alakot használná, példának okáért „gróf Andrassy Gyula” analógiájára. Aki ad a szakmai hírnevére, ilyet sohasem tesz!¹⁷⁵

¹⁷⁴ Lane: An-Arabic..., 1013. o., 1–2. hasáb.

¹⁷⁵ Zimonyi: Hamzától..., 333. o.

Végkövetkeztetés

Két írásomban összesen 76 oldalon tárgyaltam Zimonyi *Muszlim források* című, 269 szövegoldal terjedelmű művét több hozzá szorosan kapcsolódó kiadványával egyetemben. Mindezek után őszinte elképedéssel olvastam most, hogy *Válasza* végén, mintegy konklúzióként azzal a váddal illet, hogy nem foglalkoztam művével az elvárható mélységben és terjedelemben: „A munkám lényegét érintő történeti kérdésekig nem is jut el, ugyanakkor a szöveg rekonstrukciójának helyességéről el lehetne várni a filológus Ormostól, hogy állást foglaljon, de arról sincs mondanivalója.”¹⁷⁶ Nos, ami a szemrehányó hangnemű vád második részét illet, ennek az oka egyszerű időhiány volt: egyéb feladataim megakadályozták ebben. Egyébként sem gondolhatjuk, hogy egy recenzensnek feladata lenne a megbírált mű által érintett *valamennyi* kérdésben állást foglalnia, hisz ez egyet jelentene a mű újírásával. Midőn komolyan nekiláttam a mű tanulmányozásának, hogy megírjam opponensi véleményemet, természetesen az elején kezdtem el olvasni és úgy haladtam vele. Minthogy olyan mennyiségű, nemritkán alapos utánajárást és elmélyedést is szükségessé tevő, szövevényes problémával találkoztam benne, amelyek egyébiránt kifejezetten érdekeltek is, hogy a 269 oldalnyi szöveget magába foglaló mű legutolsó 8 oldalára kiterjedő rekonstrukcióval már egész egyszerűen nem volt időm foglalkozni. Ami a szemrehányó vád első részét illeti, ezzel kapcsolatban az a válaszom, hogy engem elsősorban a filológiai kérdések érdekelnek, mindenekelőtt a szakterületembe tartozó arab filológiai kérdések, és minthogy ennek a műnek a középpontjában is ilyen jellegű kérdések állnak, úgy véltem, ily módon hozzájárulhatok ezeknek a kérdéseknek a tisztázásához. A műnek ez a megítélése egyébként egybevágott Zimonyi értékelésével is, aki a könyv hátán olvasható szöveg tanúsága alapján csakúgy, mint a nagydoktori disszertációként is benyújtott mű téziseiben elsősorban *filológiai*, s csak másodsorban történeti alkotásként prezentálta művét a nagyközönségnek csakúgy mint a Magyar Tudományos Akadémia tudós közösségének.¹⁷⁷ Teljességgel megalapozatlan, inadekvát tehát az a vád, mely szerint – úgymond – „A munkám lényegét érintő történeti kérdésekig nem is jut el,” hiszen könyvét, illetve a vele azonos disszertációját Zimonyi elsősorban filológiai és csak másodsorban történeti munkaként írta meg, illetve – helyesen – nem választotta szét ezt a két aspektust. Ez a megközelítés egyébként a mű jellegével és a tudományosság általános követelményeivel is tökéletesen összhangban van. Azt már korábban kifejtettem, hogy a filológia és a történettudomány éles elválasztása különben is teljességgel elfogadhatatlan, különösen pedig ennek a műnek az esetében.¹⁷⁸ Ez olyan mű, amely messzeemenően szövegekre támaszkodik, s ezeknek a szövegeknek az adatait használja föl további, részben filológiai, részben történeti következtetések levonására. Az alapvető probléma azonban az, amiképpen már rámutattam, hogy ha valaki nem tud bánni a következtetései alapjául szolgáló szövegekkel, azaz nem érti meg, félreérti, elnézi, illetőleg meg sem találja őket, akkor az azokból levont filológiai, illetve történeti következtetések, illetve az azokra alapozott történeti eszme-futtatások sem fogják megállni a helyüket. Úgy tűnik, most Zimonyi visszamenőleg módosítani akarja disszertációjának

¹⁷⁶ Zimonyi: Hamzától..., 337. o.

¹⁷⁷ Zimonyi István: A Ćayhānī-hagyomány magyar fejezete. Doktori értekezés tézisei. Szeged, 2003. 4, 6. o.; Ormos: Rövid viszontválasz..., 699–700. o.

¹⁷⁸ Ormos: Rövid viszontválasz..., 699–700. o.

műfaját. Ámde mint történésznek, neki tudnia kell: a tények makacs dolgok! Ha valaki dokumentálhatóan elsősorban filológiai, másodsorban történeti alkotásként írt meg egy művet – és az melleleg valóban az is –, akkor arról néhány év eltelte után nem jelentheti ki visszamenőleg, hogy az valójában alapvetően történeti műként íródott s csupán félreértés lehet, ha valaki úgy véli, hogy az kritikai kiadásokat is magába foglal!

A tudományos közösség és az olvasók lebecsülésének kell tekinteni, hogy Zimonyi dokumentálhatóan megír egy kritikai kiadásokat is tartalmazó, alapvetően filológiai, illetve másodsorban történeti jellegű művet, majd miután kiderül, hogy a mű filológiai szempontból nem fogadható el, a kritikai kiadások használhatatlanok, sőt a szerző bizonyíthatóan még a kritikai kiadás mibenlétével sincs tisztában, akkor utólag az egészet félreértésnek minősíti és megpróbálja úgy beállítani, mintha erről sohasem lett volna szó, és a mű kizárólag történeti jellegű lenne, illetve lett volna az első perctől kezdve. Zimonyi alábecsüli olvasóit, midőn azt feltételezi, hogy annyira korlátozott volna az emlékezőtehetségük, hogy ezt nem veszik észre. Egyúttal saját magát teszi nevetségessé, midőn szemrehányással illeti recenzensét, aki annak tekinti művét, ami az valójában.

Ezért elfogadhatatlan, hogy első írásom egy-egy részét, illetve teljes második írásomat Zimonyi most azzal a megjegyzéssel intézi el, hogy azok történeti szempontból irrelevánsak. A figyelmes olvasó számára egyébként is nyilvánvaló, hogy kizárólag olyan kérdésekkel foglalkozom, amelyeket Zimonyi maga is tárgyal: ezek elsősorban arab filológiai, kisebb mértékben hozzájuk kapcsolódó történeti problémák. Azt is megemlíthetjük, hogy maga Zimonyi sem tartja magát most újonnan felállított követelményrendszeréhez és így következetlen is ebben a tekintetben, mert *Válaszában* – ráadásul épp „Történeti kérdések” alcím alatt! – hosszan foglalkozik a magyarok arab nevének (*madzsgar*) a hangtanával, ami aligha tekinthető történeti problémának s aminek egyébként én is viszonylag hosszabb terjedelmet szenteltem második írásomban.¹⁷⁹

Zimonyi azt is állítja, hogy az én javításaim elsősorban stiláris jellegűek, illetve lektori javítások szintjén mozognak.¹⁸⁰ Nos, kétségtelenül tettem egy-két stilisztikai megjegyzést. Így például kifogásoltam, hogy a honfoglalás, illetve az azt megelőző korban a magyarok „főnöke” kifejezést használta Zimonyi, például a magyarok „vezére” helyett, illetve mikor ugyanebben a kontextusban a szlávok kapcsán az „élelmiszerellátmány” kifejezést használta például „élelmiszeradó” helyett.¹⁸¹ Node javításaim túlnyomó része nem ilyen! Aligha fog bárki is egyetérteni Zimonyival, hogy az pusztán stilisztikai kérdés volna, hogy egy adott helyen a folyóban vidáman pancsoló kísértetről, avagy a távolban ködképként felsejlő folyóról van szó!¹⁸² És az sem pusztán stilisztikai kérdés, hogy a bizánciakból és kikeresztelkedettekből álló sereg létszáma a „törökökének” kétszerese avagy netalántán többszöröse. Ez az utóbbi eset egyébként jól példázza azt, hogy ha Zimonyi félreérti a szöveget, akkor az arra alapozott történeti

¹⁷⁹ Zimonyi: *Hamzától...*, 334–335. o.; Ormos: *Kiegészítések...*, 1141–1144. o.

¹⁸⁰ Zimonyi: *Hamzától...*, 331, 337. o.

¹⁸¹ Ormos: *A magyar őstörténet...*, 749, 765. o.

¹⁸² Ormos: *Kiegészítések...*, 1144. o.

eszmefuttatásai sem fogják megállni helyüket.¹⁸³ És hát az sem pusztán stiláris kérdés, hogy elnevezhették-e az arabok a magyarokat a spermatermelést gátló ételekről, vagy értelmezhették-e ilyen alapon a „magyar” népnevet, avagy sem. Ilyesmit természetesen csak kellő indokolás kíséretében írhatott volna le Zimonyi, akkor, ha talált volna olyan adatot valamely írott forrásban, hogy – mondjuk – ezidőtájt szerte a steppén és a Kazár Birodalomban nagy kereslet mutatkozott a spermatermelést gátló élelmiszerek iránt, a forgalmazásukat pedig a magyar törzsek monopolizálták, s ezért róluk nevezték el őket. Azt is meg kellene magyarázni egyébként ebben az esetben, hogy a magyarokat miért éppen egy arab köznévből eredő elnevezéssel illették, jöllehet a szomszédai, illetve a velük közvetlen kapcsolatba kerülő népek nem arab nyelvűek voltak. Persze az is magyarázatra szorulna, hogy mindezek a népek miért törekedtek volna a spermatermelés *csökkentésére*: többnyire ennek épp az ellenkezője szokott előfordulni! Természetesen szó sincsen ilyesmiről.¹⁸⁴ Vagy arra gondol Zimonyi, hogy népetimológiás alapon így is értelmezhették az arabok a természetesen nem arab eredetű „magyar” népnevet? Akkor is kellett lennie valamilyen „közös nevezőnek,” *tertium comparationis*nak, amely indokolhatta a két fogalom összekapcsolását. A népetimológiáknak ugyanis egy ilyen valós vagy vélt kapocs képezi az alapját. Így például ma Egyiptomban a gyorsvonatot a *magari* névvel illetik a köznyelvben. A művelt emberek tudják, hogy ez a *magar* „magyarok, Magyarország” tulajdonnévből képzett „magyar” jelentésű melléknév, és onnan ered, hogy az 1930-as évek közepén Diesel-meghajtású magyar (Ganz-Jendrassik-féle) motorvonatokat állítottak üzembe Egyiptomban. Ezek olyan népszerűvé váltak, hogy a *[(k)atr] magari* „magyar [vonat]” kifejezés általánosan elterjedt „gyorsvonat” értelemben. Ám ezt a *magari* szót ma már az egyiptomiak többsége népetimológiás alapon az arab *gara/jigri* „(folyik >) szalad, fut” igéből eredeztetni egy elterjedt szóképzési módnak megfelelően, mely során *m* előképző (prefixum) alkalmazásával képeznek új névszót. Ezt tükrözi az a körülmény is, hogy az 1970-es években egy egyiptomi futballistának *magari* volt a beceneve, mert – amint szurkolói lelkesen mondogatták – *jigri zajj il-magari* „úgy fut, mint a gyorsvonat.” Itt tehát a kapcsot az képezi, hogy az adott melléknév értelmezhető egy „fut, szalad” arab ige alapján, ami gyorsvonat esetében meg is felel a körülményeknek. Ám Zimonyi nem tud hasonló kapocsról a magyarok és a spermatermelést gátló ételek között, és én sem találok semmilyen hasonló adattal. Ha viszont semmi nyoma, hogy Zimonyin kívül bárkinek is eszébe jutott volna ilyesmi, akkor fölösleges leírni ilyen badarságot.

Néhányan figyelmeztettek, hogy recenzióim nem igazán meggyőzőek, mert részletkérdésekkel foglalkoznak, amelyek az olvasók többségét nem igazán érdeklik. Erre visszakérdeztem: olvasták-e Zimonyi művét? A válasz minden esetben nemleges volt. Nos, Zimonyi művének túlnyomó részét azok az ugyanilyen jellegű filológiai és történeti elemzések, magyarázatok alkotják, amelyeket a Dzsajhánira visszavezetett hagyományban található, összesen 25 mondatból álló, a magyarokról szóló beszámolóhoz fűzött. Ezt a beszámolót teszi ugyanis tüzetes elemzés tárgyává oly módon, hogy mondatról mondatra haladva minden egyes mondatához részletes filológiai és történeti elemzéseket, magyarázatokat fűz, pontosan olyan jellegűeket, mint amilyenek az én

¹⁸³ *Ormos*: A magyar őstörténet..., 752. o.

¹⁸⁴ *Zimonyi*: Muszlim források..., 54. o.; *Ormos*: A magyar őstörténet..., 745. o.; *Lane*: An Arabic..., 433. o., 2. hasáb; *Steingass*: A comprehensive..., 1177. o.

recenzióimban is olvashatók. Ezek teszik ki könyvének legnagyobb részét. Zimonyi művében nem találkozunk valamely, eme adatokra alapozott új, a magyar őstörténetre vonatkozó átfogó elmélettel, amely alapvetően új megvilágításba helyezné a magyar őstörténetről alkotott elképzeléseinket, hanem a munka túlnyomó részét ezek a részletkérdésekkel foglalkozó elemzések alkotják. Az általa választott megközelítés teljességgel indokolt. A fennmaradt szövegek száma ugyanis csekély, s értelmezésüket, pontos megértésüket számos összetett probléma nehezíti. Teljesen jogos igény tehát, hogy törekedjünk ezeknek a szövegeknek a minél pontosabb, sőt a lehetőségek szerinti legpontosabb megértésére. Egy ilyen jellegű munka eredményeit azután a teljes magyar őstörténeti kutatás fogja fölhasználni, mert az ily módon tisztázott részletkérdések segítenek majd más részterületeken jelentkező nehézségek megoldásában.

Ebben a tekintetben azonban Zimonyi Istvánnal alapvető nehézségek vannak. Újra csak azt tudom leszögezni, hogy ő számára *idegen* területen mozog. Tud valamennyire arabul, ámde tudása távol van attól a szinttől, amely képessé tenné az arab szövegeknek a tudományos kutatás törvényei által megkövetelt, önálló kezelésére, akár csak megértésére is, valamint a velük kapcsolatban únos-úntalan törvényszerűen felmerülő arabisztikai kérdések szakszerű megoldására. Ennek az az oka, hogy ő az arabisztikában sohasem mélyült el, nem folytatott alapos, átfogó tanulmányokat ezen az egyébként nehéz – bár Magyarországon is elsajátítható – tudományterületen, amelyek révén olyan mélységű tudásra tett volna szert, amellyel felvértezve a siker reményében vállalkozhatna a magyar őstörténet arab forrásainak kutatása során jelentkező összetett arabisztikai problémák megoldására. Tanulmányainak középpontjában az altajisztika állott, abban otthonos, ezért az lenne a célszerű, ha képzettségének megfelelően ezen a szakterületen működne. Amit ő az arab szövegekkel művel, az szájalomraméltó, nyomorúságos szédelgés, nem tudomány, hanem annak a karikatúrája. Feltehetjük a kérdést: lehet-e valakinek bármilyen keresnivalója olyan tudományterületen, ahol bizonyítottan nem képes arra, hogy a szakma szabályai szerint (*lege artis*) tevékenykedjen? Válaszunk nem lehet kétséges. Csak azt javasolhatjuk: térjen vissza saját szakterületére, az altajisztikához, amiben alapos, rendszeres, átfogó képzést kapott, amit rendszeresen megtanult, mert az ott megszerzett ismeretekre és készségekre támaszkodva bizonyára alkalma lesz majd értékes eredményekkel hozzájárulni a magyar őstörténet, a magyar orientalisztika előrehaladásához.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Szándékomban áll ezt az írást önálló kiadványként is megjelentetni a közeljövőben, hogy legalább is a nagyobb könyvtárakban hozzáférhetővé váljon az érdeklődők számára.